

शब्द रुची

जून २०१९
मूल्य १० रुपये
पृष्ठे ४४

वाचकदिनी ज्येष्ठ समीक्षक म. सु. पाटील सरांचा
दिनकर गांगल यांच्या हस्ते गौरव.

पाऊस म्हणजे छत्री निळी
तहानलेली धरणी ओली
मृद्गंधाचा घेऊन दरवळ
मातीची हिरवी सळसळ...

पुस्तक प्रकाशन क्षणचित्रे

डॉ. आर.डी. लेले लिखित 'उत्कृष्टतेचा ध्यास' या पुस्तकप्रकाशनसमयी राधिका कुंटे, धनश्री धारप, मेधा आलकरी, डॉ. श्रीराम कुलकर्णी, सुदेश हिंगलासपूरकर, डॉ. रविन थत्ते, लेखक डॉ. आर.डी. लेले, डॉ. विनय जोशी, डॉ. राजेंद्र आगरकर, चंद्रकांत मेंहेदळे आणि डॉ. यश वेलणकर

'उत्कृष्टतेचा ध्यास'
पुस्तकप्रकाशनसमयी
डॉ. आर.डी. लेले यांची
मुलाखत घेताना
मेधा आलकरी आणि
डॉ. राजेंद्र आगरकर

'नदीष्ट' या पुस्तक प्रकाशनसमारंभासमयी परिचयेंमध्ये बोलताना लेखक मनोज बोरगावकर, सुदेश हिंगलासपूरकर, रवी आमले, डॉ. रणधीर शिंदे आणि राजेंद्र गोणारकर

श्रीकांत देशमुख यांच्या घरी. मुंबई सकाळ आवृत्तीचे संपादक रवी आमले, श्रीकांत देशमुख (साहित्य अकादमी पुरस्कार विजेते), सुदेश हिंगलासपूरकर आणि सकाळ इन विंगचे संपादक संदीप काळे

'भाग्यश्री फाउंडेशन'चे व्यक्तिमत्त्व विकास रोजनिशी उपक्रमात डॉ. व्ही.एन. श्रीखंडे बोलताना. मेजर सुभाष गावंड, विवेक जोशी, सुदेश हिंगलासपूरकर आणि डॉ. जितेंद्र खेर

विवेकशील विचार, व्यापक संवाद, कलात्म
जाण आणि सजग समाजभान अर्थात शब्दरुची

ग्रंथाली वाचक चळवळीचे मासिक

शब्द रुची

जून २०१९, वर्ष सातवे
अंक दुसरा, मूल्य १० रु.

संपादक : सुदेश हिंगलासपूरकर
कार्यकारी संपादक : डॉ. वीणा सानेकर
मुखपृष्ठ : सतीश भावसार
काव्यरंग रेखाटने : ईशा सानेकर

कार्यालयीन संपर्क

कॉम्प्युटर युनिट – योगिता मोरे, अनिरुद्ध गद्रे

granthaliruchee@gmail.com

जाहिरात प्रसिद्धी – धनश्री धारप

granthaliad@gmail.com

वितरण – हरिप्रसाद जयस्वाल

केवळ वार्षिक वर्गणी स्वीकारली जाईल.

वार्षिक वर्गणी ३०० रुपये

डिमांड ड्राफ्ट, म.ऑ. 'ग्रंथाली' नावे

ज्यांची वर्गणी मनिऑर्डरद्वारे १०० अथवा १५० रुपये येईल
त्यांना अंक फक्त ६ महिनेच पाठवला जाईल.

पत्रव्यवहार/वर्गणी पाठवण्याचा पत्ता

ग्रंथाली, १०१, १/बी विंग, 'द नेस्ट', पिंपळेश्वर को-ऑप.

हौसिंग सोसायटी, टायकलवाडी, स्टार सिटी सिनेमासमोर,

मनोरमा नगरकर मार्ग, माटुंगा (प), मुंबई ४०००१६

☎ २४२१६०५० / २४३०६६२४

granthaliruchee@gmail.com www.granthali.com

ग्रंथाली ऑफिसची वेळ १ एप्रिलपासून १२ ते ७

संपर्क/फोन/पुस्तके खरेदी करण्यासाठी

वाचक व विक्रेते यांनी याची नोंद घ्यावी.

अंकात प्रसिद्ध झालेली मते ज्या त्या व्यक्तीची. 'ग्रंथाली'
चळवळीचे 'शब्द रुची' हे व्यासपीठासमान मासिक आहे. त्यात
सर्व छटांच्या विचारांना स्थान आहे. मात्र त्याच्याशी 'ग्रंथाली'
विश्वस्त संस्था व तिचे विश्वस्त सहमत आहेत असे नव्हे.

अनुक्रम

स्मरणस्वर

- रागिणी पुंडलिक : संवेदनशील लेखिकेचा प्रगल्भ प्रवास
ज्योत्स्ना चांदगुडे / ६
- आरसा धरणारे तें / प्रा. डॉ. अपर्णा महाजन / ८

गौरव

- धारदार विळ्यासारखी चंद्रकोर / शिल्पा देशपांडे / १२
- स्वानंदपर संशोधनाच्या वाटेवरील प्रवासी
प्रा. दीपा ठाणेकर / १४
- मॅन बुकर आंतरराष्ट्रीय पारितोषिक विजेती अरब साहित्यिक
जोखा अलहार्ती / संजीवनी खेर / १९

सृजनरंग

- कबिराच्या दोह्यांचा छंदोबद्ध अनुवाद करताना / २२

वैभव चाळके

काव्यरंग

- नाळ तोडताना – मनोज बोरगावकर / २४
- मर्यादास्त्रीयोत्तम – रश्मी सोवनी-पारसकर / २४

वाचनसंस्कृती

- पुस्तकांचा दरवळला वसंत / निरुता भाटवडेकर / २५
- इन कोल्ड ब्लड / गणेश कुलकर्णी / २७
- रोजनिशी उपक्रम वार्षिक संमेलन / शिल्पा खेर / २९

चित्ररंग

- नववास्तववादी परंपरा जपणारा 'व्हिलेज रॉकस्टार'
संतोष पाठारे / ३२
- चित्र आणि चरित्र : एका कलानिष्ठ कलावंताचे आत्मचरित्र
सुधीर नांदगावकर / ३४

- पुस्तकप्रकाशन वृत्तांत / ३५

- ग्रंथाली ग्रंथपाने – चांगदेव काळे / ३९

तल्लखलीचा सरता मे! अंगाची लाही-लाही आणि वाहत्या घामाचा धारा! एसीच्या थंड हवेतली कॉर्पोरेट संस्कृती आणि आपल्या कामामधून श्रमसंस्कृती फुलवणारे कष्टकरी जीव. मेनहोलमध्ये उतरून गाळ-चिखल काढणारे, आकाशाला स्पर्श करणारे उंच टॉवर उभारणारे, तापल्या उन्हात साफ-सफाई करणारे, रणरणत्या उन्हात काम करणारे असे असंख्य! खरं तर आपल्याला सावली मिळते कारण कुणीतरी ऊन सोसत असतं, ही जाणीव माणूस म्हणून जपणं हे माणुसकीचं लक्षण!

सावलीत मी हो राहू कसा

वणव्यात स्वजन मी पाहू कसा

ही तळमळ एकमेकांना जवळ आणते. या जवळीकीतून समाज बांधला जातो.

हिंदीतील कवी राजेश जोशी यांची कविता नेमकी समोर येतेय. ते या कवितेत म्हणतात :

पाणी पिताना आभार माना ढगांचे

नद्या, तलाव आणि समुद्रांचे

समुद्राचे पाणी पिण्याकरता उपयोगी नसते

तरी आभार माना समुद्राचे

पाणी पिताना आभार माना कुंभारांचे

ज्यांनी बनवले पृथ्वीसारखे गोल घडे

आणि खूप सुंदर सुरया

सुंदर स्त्रियांच्या मानेसारख्या लांबसडक.

पाणी पिताना आठवा

तोडल्या नाहीत ना तुम्ही कुणाच्या नद्या?

तुम्ही कुणाच्या तहानेआड नाही ना आलात?

पाणी पिताना आठवा तो माणूस

ज्याने तापलेल्या वाटेवर

दिलं तुम्हाला गूळ आणि पाणी

ज्याने रस्त्यात उभ्या केल्या

थंड पाणपोया...

पाणी पिताना विचार करा...

खारट नाही ना झालं तुमच्या आत्म्याचं जल?

कवितेतली शेवटची ओळ प्रचंड भिडून गेली.

या ओळीतला प्रश्न विचारायला सवड काढायला हवीच. साध्याच भाषेतले प्रश्न केवढे अस्वस्थ करून जातात कधी-कधी! कमीत कमी शब्दांत अंतर्मुख करून टाकण्याची हातोटी कवीमध्ये असते तर नाटककार संवादांच्या माध्यमातून मानवी नात्यांचा प्रवास विणत जातो. नाटककार वामन तावडे यांनी या जगाच्या रंगभूमीवरून नुकतीच एक्झिट घेतली. 'छिन्न'सारख्या नाटकाने 'कन्स्ट्रक्शन', 'पिदी'सारख्या एकांकिकांनी वामन तावडे हे नाव रंगभूमीप्रेमींच्या परिचयाचे झाले. 'अक्षरनामा'मधून त्यांच्यावरचे दोन महत्त्वाचे लेख वाचायला मिळाले. एक नाटककार संजय पवारांचा तर दुसरा दिग्दर्शक महेंद्र तेरेदेसाई यांचा! रूढ अर्थाने हे दोन्ही मृत्यूलेखच, पण काळाचा एक तुकडा या लेखांमधून बोलका झाला. जिज्ञासू वाचकांनी ते वाचलेही असतील.

नेहा सावंत यांच्या 'जिवलग' या पुस्तकाच्या प्रकाशनसमारंभानिमित्ताने रागिणी पुंडलिक यांची भेट झाली. कथाकार विद्याधर पुंडलिक माझे आवडते! त्यांची 'आजी शरण येते' ही कथा मी अनेक स्पर्धामधून सादर केलेली. रागिणीताईसोबत कार्यक्रमाहून परतताना छान गप्पा रंगल्या. माणसांसोबत आपण कधी काळाचा एक अख्खा पट जगतो तर कधी काही क्षण! काळाच्या पटाला एखाद्या माणसाचं अस्तित्त्वं व्यापून टाकतं तर कधी एखाद्या क्षणाची उत्कटता आयुष्यभर सोबत राहते. हीच मानवी संबंधांची, माणसांच्या गाठीभेटींची जादू आहे.

०००००

दुर्गाबाई भागवत यांचे वैचारिक लेखन वाचते आहे. ताठ बाण्याची अतिशय स्वतंत्र विचारांची ही लेखिका. त्यांची वेगवेगळ्या निमित्ताने केलेली भाषणे आणि त्यामधून व्यक्त होणारी त्यांची भूमिका अतिशय निर्भीड आहे. त्या म्हणतात, "लेखनावर एकदा बंधन आलं की लेखन मरतं. लेखन मेलं की विचार मरतात आणि विचार मेले की संस्कृती धोक्यात येते

नि विकृतीला आरंभ होतो म्हणून सामाजिक आणि सांस्कृतिक आरोग्यासाठी मुक्त विचार हे अपरिहार्य मानले पाहिजेत तर आणखी एका ठिकाणी त्या म्हणतात, राष्ट्र म्हणजे व्यक्तींचा समूह नव्हे. व्यक्तिमत्त्व असलेल्यांचा समूह म्हणजे राष्ट्र. अखंड विचारप्रवाहानं हे व्यक्तिमत्त्व घडतं म्हणून विचाराच्या अभिव्यक्तीवरची बंधनं रद्द होणं आवश्यक आहे. या मुक्त विचारासाठी आपण जर उभे राहिलो नाही तर भितीचं राज्य निर्माण होईल. किती स्पष्टपणे दुर्गाबाईंनी धोक्याचे इशारे दिले आहेत. वेळोवेळी त्यांनी सरकार कसे असायला हवे नि जनतेने, नागरिकांनी कसे जगायला हवे याचीही मांडणी केली आहे. ही मांडणी स्वच्छ नि ठाम, तेजस्वी दृष्टी देते. आणीबाणीच्या काळात त्यांनी घेतलेली भूमिका समजून घेताना दुर्गाबाईंविषयीचा आदर वाढतो. या

दिवसांतल्या सभोवतालच्या राजकीय घडामोडींमध्ये दुर्गाबाईंचे 'विचारसंचित' वाचताना मोठे बळ मिळाले. 'कुठल्याही निवासात प्रकाशकिरण येत राहिले किंवा वारे खेळत राहिले तरच तो निवास आरोग्यप्रद होऊ शकतो' असे दुर्गाबाईंचे एक वाक्य आहे. जगण्याकरता असं वातावरण घडवणं ही नागरिक म्हणून आपली जबाबदारी आहे. ती निभावण्यासाठी परस्परांसोबत राहू.

– डॉ. वीणा सानेकर

सी-१२, सुयोग सोसायटी,

संत ज्ञानेश्वर मार्ग, मुलुंड (पूर्व), मुंबई-४०० ०८१

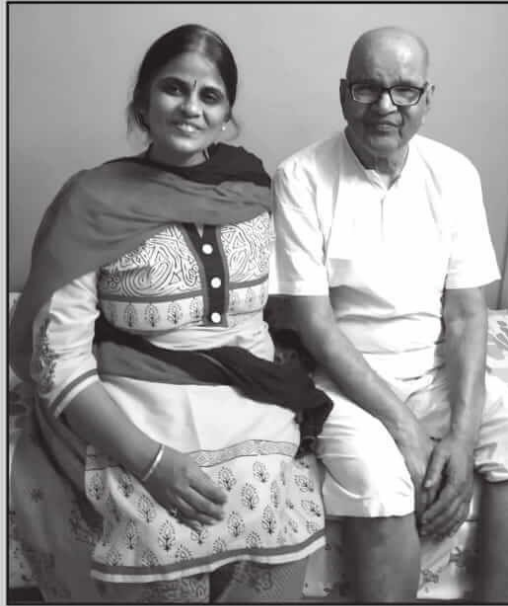
भ्रमणध्वनी : ९८१९३५८४५६

veenasaneekar2018@gmail.com

एका आधारवडाची सावली हरपली!

'ग्रंथाली'च्या विश्वस्त सदस्या आणि कवयित्री नीरजा यांचे वडील आणि व्यासंगी समीक्षक म.सु. पाटील यांचे दुःखद निधन ही आम्हा सर्वांसाठीच अस्वस्थ करणारी गोष्ट आहे. विश्वास, ऊर्जा आणि आश्वासक स्नेह देणारा आधारवड म्हणून म.सु. पाटील सर्वांना ज्ञात होते. त्यांचे 'लांबा उगवे आगरी' हे आत्मचरित्र 'ग्रंथाली'ने प्रकाशित केले. डिसेंबरमधील वाचकदिनाच्या कार्यक्रमातील त्यांची उपस्थिती आम्हा सर्वांसाठीच अत्यंत आनंददायी होती.

साहित्य अकादमी पुरस्कार मिळणं हा त्यांच्या कामाचा यथोचित गौरव होय. (सरांना हा पुरस्कार खरं तर खूप आधी मिळायला हवा होता.) यानिमित्ताने सरांचा वाचकदिनी सन्मान झाला. तो क्षण ग्रंथाली परिवाराकरता अविस्मरणीय आहे. मला त्यांचा लोभस स्नेह सातत्याने लाभला. बाबा

अनेकांकरता मार्गदर्शक होते.

त्यांच्या मायेच्या सावलीत अनेकांची आयुष्य फुलली-उमलली. त्यांचे समीक्षापर लेखन, 'अनुष्टुभ'च्या उभारणीतले त्यांचे काम, शैक्षणिक विश्वातील कामगिरी, कवितेविषयीची सखोल जाण, अभ्यासकांना प्रोत्साहन व सर्वतोपरी मदत करण्याची तयारी, मुख्य म्हणजे कौतुकाची थाप देऊन उमेद वाढवण्याची धडपड... या सर्वांला खरोखर तोड नाही.

गेल्या महिन्यात त्यांची भेट झाली होती. त्या भेटीतलं त्यांचं चैतन्य घट्ट मुठीत साठवून आले. आयुष्यभर पुरेल ते मला!

बाबांना 'ग्रंथाली'ची विनम्र भावांजली!

डॉ. वीणा सानेकर / सुदेश हिंगलासपूरकर
कार्यकारी संपादक / विश्वस्त ग्रंथाली

रागिणी पुंडलिक एक उत्साही चैतन्यमय व्यक्तिमत्त्व. एक संवेदनशील ज्येष्ठ लेखिका! ख्यातनाम साहित्यिक डॉ विद्याधर पुंडलिक यांच्या पत्नी आणि सुप्रसिद्ध लेखिका मोनिका गजेंद्रगडकर यांची आई असलेल्या रागिणी पुंडलिक यांचे पुणे येथे अल्पशा आजाराने निधन झाले आणि त्यांच्या अनेक आठवणी मनात दाटून आल्या. रागिणी पुंडलिक यांना मी

ओळखत होते, ती माझी मैत्रीण मोनिकाची आई म्हणूनच. साधारण १९८८ साली माझी आणि मोनिकाची ओळख झाली ती पुणे विद्यापीठात एम्.फिल. करताना. त्या ओळखीचं रूपांतर लवकरच मैत्रीमध्ये झालं. त्यानंतर कितीतरी वेळा मी मोनिकाच्या घरी गेले होते. प्रत्येक वेळी मोनिकाच्या आई प्रसन्न मुद्रेने स्वागत करायच्या. काहीतरी हमखास खायला द्यायच्या आणि नंतर कॉफीही ठरलेलीच. थालीपीठ तर त्या खूप चविष्ट बनवायच्या. मोनिकाच्या लग्नानंतर त्यांच्या घरी जाणं अगदी थांबलंच होतं, पण भेटी मात्र होत होत्या.

रागिणीताई या पुण्याच्या साहित्य वर्तुळात खूप छान वावरत होत्या. साहित्यप्रेमी भगिनी मंडळाचे कार्यक्रम, साहित्य परिषदेचे कार्यक्रम किंवा साहित्यदीप प्रतिष्ठानचे कार्यक्रम असोत, त्या नेहमीच कार्यक्रमांला उत्साहानं यायच्या. त्यामुळे नेहमीच भेटी व्हायच्या. माझ्या 'साहित्यदीप प्रतिष्ठान'च्या कार्यक्रमांला त्या आवर्जून यायच्या आणि घरी जाण्यापूर्वी मुद्दाम भेटून कौतुक करायच्या. कौतुक करण्याचा त्यांचा स्वभावच होता आणि मनाची तेवढी श्रीमंती पण होती. कुणीतरी म्हटलं आहे,

आठवणी इथे तिथे पेरलेल्या

आठवणी जिथे तिथे उगवलेल्या

त्यानुसार मनात त्यांच्या भेटी दाटून येत आहेत. मोनिकाला 'साहित्यदीप प्रतिष्ठान'चा 'कथादीप' पुरस्कार दिला तेव्हा त्या खूप आनंदी झाल्या होत्या तर साहित्यदीप प्रतिष्ठानतर्फे आम्ही मोनिकाच्या 'उगम' या कादंबरीवर परिसंवाद ठेवला होता तेव्हा त्यांच्या घरी झालेल्या चर्चेतही त्या सहभागी झाल्या होत्या. मोनिकाचा त्यांना प्रचंड अभिमान. त्यांच्या बोलण्यातून तो सतत व्यक्त व्हायचा.

इतक्या प्रसन्न व्यक्तिमत्त्वानं इतकं काही भोगलंय यांची पुसटशीही कल्पना कोणाला येणार नाही. त्यांच्या लेखनातून त्यांचा परिचय होत जातो. सामान्य कुटुंबवत्सल स्त्री ते प्रगल्भ लेखिका हा

रागिणी पुंडलिक संवेदनशील लेखिकेचा प्रगल्भ प्रवास... ज्योत्सना चांदगुडे

प्रवास थक्क करणारा आहे. त्यातून त्यांच्या समंजस, प्रेमळ स्वभावाचं स्वाभाविक दर्शन घडत जातं.

विवाहानंतर जाणीवपूर्वक साहित्याची अभिरुची त्यांनी वाढवली. पतीच्या विशेष गुणांची दखल घेऊन त्यानुसार स्वतःला त्या घडवत गेल्या आणि अगदी पतीमय झाल्या. आपल्या आयुष्यातील पहिली प्रायॉरिटी म्हणजे पती ही

खूणगाठ त्यांनी मनाशी पक्की बांधली होती. त्याचं एक उदाहरण म्हणजे विद्याधर पुंडलिक मुंबईत नोकरी करत असताना रागिणीताईंनी बालवाडी सुरू केली होती आणि ती छान चालत होती पण पुंडलिकांनी पुण्याला नोकरी करण्याचा निर्णय घेतला तेव्हा त्यांनी शांतपणे तो निर्णय अंमलात आणला. आपली शाळा बंद होणार याचं वाईट वाटलं पण त्यासाठी त्यांनी तडतड केली नाही. केवळ पतीप्रेम त्यांनी महत्त्वाचे मानले. पतीच्या आणि आपल्या विचारांत अंतर पडू नये म्हणून त्या सतत पुंडलिकांना मदत करायला लागल्या. कथेचं पुनर्लेखन कर किंवा कागद क्रमानं व्यवस्थित लावून ठेव, अशी कामं त्या आवडीनं करत होत्या. त्यामुळे पुंडलिकही हळूहळू त्यांच्याशी कथेविषयी चर्चा करायला लागले. घरातील कामं भराभर करून त्या मदतीला तयार असायच्या. स्वतःला त्यांनी एखाद्या साच्यात घालून बदलून घेतले. हा प्रवास खरंच थक्क करणारा आहे. हे सारे संदर्भ त्यांच्या 'साथसंगत' या आत्मचरित्रातून वाचताना वाचक तल्लीन होऊन जातो. सरळ साधी पण ओघवती भाषाशैली आणि प्रत्येक प्रसंगाचं केलेलं जिवंत चित्रण त्यामुळे हे आत्मचरित्र वाचनीय झालं आहे. त्याची गोडी उत्तरोत्तर वाढत जाते.

पुंडलिकांच्या कथेची निर्मिती, कथाबीजं या वर्णनात वाचक

गुंग होऊन जातो. मग 'चक्र'सारख्या कथेतील 'द्रौपदी'मधील माता पुंडलिकांना अधिक भावते ती का? त्याचेही स्पष्टीकरण त्या देतात आणि याच कथेचं तीन अंकी नाटक कसं होतं, त्याचंही त्या सुरेख वर्णन करतात, ते मुळातूनच वाचण्यासारखे आहे. तर 'सती' या अतिशय सुंदर कथेला वेगळंच वळण लागल्यामुळे झालेला मनस्ताप वाचकालाही विषण्ण करून जातो.

'साथसंगत'मध्ये पतीला साथ देणारी प्रेमळ पत्नी दिसते. स्वतःच्या संसारात मग्न असलेली सुगृहिणी दिसते. 'साथसंगत' वाचताना रागिणीताईंनी टिपलेले बारकावे

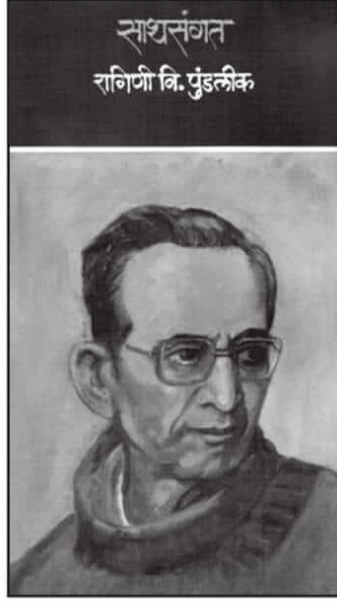

रागिणीताई आणि त्यांची लेक
मोनिका गजेंद्रगडकर

मनाला चकित करून जातात. केवढे छोटे मोठे प्रसंग त्यांनी तपशीलवार लिहिले आहेत. अत्यंत तन्मयतेने त्यांनी केलेले लिखाण पुढे काय या उत्सुकतेने वाचायला भाग पाडतं. मला वाटतं हेच या पुस्तकाचं यश आहे. दुसरं म्हणजे या पुस्तकात किती-किती व्यक्तींचे संदर्भ सहजरित्या आले आहेत. अनेकांच्या चांगल्या आठवणी सांगून त्यांनी ऋण व्यक्त केले आहे. एका प्रसन्न संसारी स्त्रीच्या घरात आपण एखादा चित्रपट पाहत आहोत इतकी चित्रमयता या पुस्तकात आहे. तर 'अश्विन : एक विलापिका' हे पुस्तक वेगळाच अनुभव देऊन जाते.

अश्विनच्या अकाली मृत्यूची चिरंतन वेदना सोबत घेऊन रागिणीताई आयुष्याला सामोऱ्या जात राहिल्या. कोवळ्या वयातील तरुण मुलाच्या अपघाती मृत्यूमुळे जबरदस्त मानसिक धक्का बसलेल्या आईचं ते आक्रंदन आहे. 'अश्विन : एक विलापिका' वाचताना डोळे पाझरत राहतात. आईवडिल म्हणून झालेलं दुःख अपार आहे. त्यातून विद्याधर पुंडलिक बाहेर पडूच शकले नाहीत. पण रागिणीताईना पती आणि दोन मुलांची काळजी घेण्यासाठी उभं राहावंच लागलं. त्यांचा कणखरपणा त्यांच्या दोन्ही पुस्तकातून दिसतो. अश्विनच्या जाण्याचे अनेक संकेत मिळत होते पण त्यावर विश्वास बसणं शक्यच नव्हतं. अश्विन गेल्यानंतर मात्र ते संकेत आठवतात आणि त्या ते ताडूनही पाहतात. शेवटी आपल्या हाती काहीच नसते, एवढंच सत्य समोर येतं.

अश्विनच्या जन्मानंतर त्याचं नाव 'कुणाल' ठेवावं, असं रागिणी ताईना खूप वाटत होतं पण पुंडलिकांनी त्याला साफ नकार दिला कारण सम्राट अशोकाच्या मुलाचं नाव कुणाल होतं आणि त्याच्या सावत्र आईने त्याचे डोळे सुंदर होते म्हणून काढले होते. आशूचे डोळे सुंदर आणि घारे आहेत, त्यांच्यावर ही छाया नको म्हणून पुंडलिकांनी 'कुणाल' नाव ठेवलं नाही आणि अश्विन महिन्यात जन्मला म्हणून 'अश्विन' हे नाव ठेवलं पण नियतीच्या मनात वेगळंच होतं. अश्विनच्या अपघाती मृत्यूनंतर कोलमडून पडलेले असतानाही पुंडलिकांनी त्याचं नेत्रदान करवलं. शेवटी अश्विनचे डोळे जपण्यासाठी कुणाल नाव ठेवलं नाही तरी त्याचे डोळे काढले गेलेच, हे वाचताना हुंदके आवरत नाहीत. नियती इतकी कठोर का झाली हा प्रश्न सतत मनाला पडत राहतो तर त्या मातेच्या वेदनांची कल्पनाच न केलेली बरी. या पुस्तकाचं प्रत्येक पान कापण्या हातानं उलटलं जात होतं तर धडधडत्या हृदयानं वाचलं जात होतं. प्रत्येक पानावर रागिणीताईचे अश्रू अजूनही

ओलेच असल्याचे ठायी ठायी जाणवत होते.

अश्विन गेल्यानंतर त्यापूर्वी झालेले नात्यातले मृत्यू आणि अश्विन गेल्यानंतर त्याच काळात झालेले बाहेरचे इतरांचे मृत्यू याचा अन्वयार्थ रागिणी ताई लावतात. मग तो मृत्यू पुंडलिकांच्या भावाचा असो वा जयराम हर्डीकर यांचा असो. त्या अश्विनच्या मृत्यूशी सांगड घालतात. संपूर्ण पुस्तकात अश्विनचा वावर आणि त्याचा मृत्यू जीवाला चटका लावतो.

रागिणीताई जीवनाकडे अतिशय सकारात्मक दृष्टीने पाहतात. पुंडलिक मोठे लेखक होते, त्यामुळे घरी सतत साहित्यिकांची वर्दळ असायची. त्या साहित्यिकांचा, कलाकारांचा जो सहवास लाभला त्यांच्या आठवणी त्यांनी चरित्रलेखातून शब्दबद्ध केल्या. 'साहित्यसूची' साठी हे लेख त्यांनी लिहिले. पुढे ते 'अक्षरमैत्री' या पुस्तकरूपात प्रकाशित झाले या लेखनात वैविध्याचा शोध घेण्याची वृत्ती दिसून येते. सहवासात आलेल्या लेखक आणि कलाकार यांचं चित्रण करतानाही त्यांचं सहजीवन सहज अधोरेखित झालं आहे.

महाभारतातील कथा हे रागिणीताईचं आणखी एक पुस्तक प्रकाशित झालं आहे. पुंडलिकांना महाभारतातल्या व्यक्तिरेखांचं खूप आकर्षण होतं. त्यातलं गूढ शोधून वेगळा अन्वयार्थ ते काढत होते. त्यांच्या मुळे रागिणी ताईनाही महाभारतातील कथांचं आकर्षण वाटलं आणि त्यातून काही निवडक कथा एकत्र करून हे पुस्तक तयार झालं. रागिणीताईचा असा

साहित्यिक प्रवास हळूहळू पण निश्चितपणे सुरू होता.

मोनिकाची मैत्रीण असल्यामुळे तिची आई, काकू म्हणून त्या खूपच लोभस होत्या. तर साहित्यिक वर्तुळात उत्साही व्यक्तिमत्त्व म्हणून त्या खूपच लोकप्रिय होत्या. अतिशय देखण्या, केतकी वर्णाच्या हसऱ्या, प्रसन्न रागिणीताई प्रत्येकाच्या मनात कायम राहतील. त्यांच्या संवेदनशील लेखनातून त्या सदैव आपल्या सोबत असतील.

— ज्योत्स्ना चांदगुडे

भ्रमणध्वनी : ७३८५४०६६७३

jyotsnachandgude11@gmail.com

महाविद्यालयात शिकताना, 'नाटक हा समाजाचा आरसा आहे', हे वाक्य सुरुवातीला त्यातील अलंकारिकतेमुळे मला खूप आवडे. त्याचा छेद घेतला तर आपल्याला कसा दिसतो समाज असे सांगून आमचे सर एक आकृती काढत. समाजाचा उभा छेद, त्याचे तीन भाग.

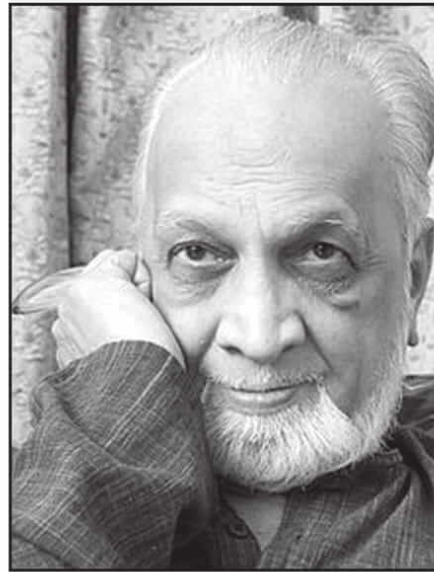
एक तृतीयांश उच्चभ्रू समाज, तो एकदम वरचा भाग, एक तृतीयांश, एकदम तळाचा, हा अत्यंत वंचित समाज. हे दोन्ही वर्ग, समाज काय म्हणेल, याची भ्रांत नसलेले. त्यांची जातकुळी मध्यमवर्गापेक्षा वेगळीच! जसे की स्वतःच्या विमानात बसून भिशीपार्टीसाठी मलेशियाला, मैत्रिणीना घेऊन जाणे हे मध्यमवर्गातल्या मानसिकतेला जसे झेपणारे नाही तितकेच खालच्या वर्गातील आठ आठ दिवस अन्नाचा कण मिळत नाही म्हणून, भूक मारण्यासाठी रानातल्या कडू फळाचा रस पिऊन आयुष्य रेटणे हे पण मध्यमवर्गाला समजू शकणारे नाही. मधला मोठा चौकोन हा मध्यमवर्गाचा. पापभीरू, चार लोकांना घाबरणारा, भित्तेपणाने आपल्या आयुष्याचे, आवडीचे, छंदांचे, नुकसान करून घेणारा. समाजाच्या मान्यतेसाठी स्वतःची काटछाट करून समाजमान्य व्यवस्थेच्या आणि दांभिक संकेतांच्या मुशीत बसवणारा. त्यामुळे अस्वस्थ, नाखूष, चिडचिडा झालेला आणि तरी देखील आहे ती सामाजिक परंपरा जपणारा आहे. ते पटो वा ना पटो, चालू ठेवणारा! हे सारं जेव्हा, नाटकाचा अभ्यास करू लागले तेव्हा त्यातील गांभीर्य जाणवून अस्वस्थ व्हायला झाले.

नाटके, त्यातील तंत्रे, आशयाचे नाट्यीकरण या सान्या गोष्टींबद्दल मला खूप आकर्षण आहे. त्यातून समाजाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन घडवणारी नाटके आणि त्या नाटककारांचे कसब मला मोहात पाडते. जेव्हा माझी तेंडुलकरांच्या नाटकांशी ओळख झाली, तेव्हा त्यातल्या स्फोटक आणि प्रखर वास्तवतेने मी हादरून गेलेली मला स्पष्ट आठवतेय. माझ्या मनावर त्याचा खोलवर परिणाम झाला होता आणि 'नाटक म्हणजे समाजाचा आरसा' या वाक्यात असलेला पण न जाणवलेला, आतला वास्तव थर त्या नाटकांनी दाखवून मला मोठं व्हायला मदत केली. त्या नाटकांमुळे कितीतरी अपरिचित

आरसा धरणारे तें

प्रा. डॉ. अपर्णा महाजन

गेल्या महिन्यात ११ मे रोजी विजय तेंडुलकरांचा अकरावा स्मृतिदिन होता. यानिमित्ताने विचारांवर धरलेली घट्ट साय बाजूला काढण्याच्या त्यांच्या प्रयत्नांची आठवण काढून लिहिलेला हा लेख...

सामाजिक खरेपणाची ओळख झाली, समाजभान आले. त्यांच्या नाटकांतल्या धाडसी आणि सरळसोट विधानांनी सामाजिक ढोंगीपणाची बटणे उघडून लोकांसमोर आणले. स्त्री-पुरुष नातेसंबंधांची गुंतागुंत, त्यातील पुरुषी वर्चस्व, पुरुषसत्ताकपणा, स्त्रीच्या मानसिकतेचा, अस्तित्वाचा

अभ्यास, त्यांना मिळणारी दुय्यम वागणूक, दुय्यम स्थान, त्यामुळे दबलेले शरीर, मन, विचार, त्याला असणारी स्त्रियांची संमती तरीही कुठेतरी आत असणारी स्वत्वाची जाणीव, उसळी मारून वर येणारे विचार, असे कितीतरी झिरझिरीत पदर नाटकातून माहीत झाले.

महाराष्ट्रातील मराठी संस्कृतीचा मराठी नाटक हा अविभाज्य घटक आहे. वेगवेगळ्या प्रकारे मराठी संस्कृतीमध्ये बदल होत गेले. त्यामुळे नाटकांमध्ये सुद्धा. १९२० ते १९३० आणि १९३० ते १९४० या दोन दशकांमध्ये सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक आणि साहित्यिक क्षेत्रातल्या घडामोडींमुळे, पारंपरिक नाटकामध्ये बदल घडून आले. स्वातंत्र्यपूर्व, आणि स्वातंत्रोत्तर या मध्येही विषयांमध्ये दिसणाऱ्या बदलातून ते विषय कसे

समाजाचा आरसा आहेत हे जाणवते. ज्यांना आधुनिक नाटककारांच्या यादीत अग्रक्रम दिला जातो, त्या नाटककारांमध्ये विजय तेंडुलकरांचे स्थान विशेष आहे. त्यांच्या नाटकातल्या पात्रांच्या माध्यमातून, समाज मानसिकतेला धीटपणे सामोरे जात, निर्भीडपणे आपलं मत व्यक्त करण्याचं धाडस त्यांनी दाखवलं.

मध्यमवर्गाचे विशेषतः स्त्रियांचे नैराश्य, दुःख, हे कोणामुळे निर्माण झाले हे वाचताना तो अलंकारिक 'आरसा' माझ्या मनापुढे येत होता. नाटकातल्या पात्रांमधून, त्यांच्या भाषेतून, त्यांच्या मौनातून, अभिव्यक्तीतून, देहबोलीतून दुर्लक्षलेले समाजभान आणि आत्मभान जागृत झाले. त्यांच्या पात्रांच्या स्त्री-पुरुष नातेसंबंधात, लग्नापूर्वी, लग्नानंतर, विवाहबाह्य संबंधातून, ताणयुक्त मानसिकतेतून, परिस्थितीतून, समाजाच्या रीतीरिवाजांच्या छिन्नीतून, स्वतःच स्वतःला ठोके मारत, स्वतःच दुःखाचे, अपयशाचे, आयुष्य निर्माण करताना, 'असं असता कामा नये', असा संदेश

आपल्याला जाणवत राहतो. वरवरच्या उथळ समाजाला मान्य असलेल्या आकर्षित आयुष्याचा विश्विशीत पडदा फाडून वाचकाला, प्रेक्षकांना ते अंतर्मुख व्हायला भाग पडतात. जणू तेंडुलकर त्यांच्यापुढे 'आरसा' धरतात आणि 'हे तर आपलेच रूप की!' असे वाटायला लावून, त्यात सुधारणा होण्याची दिशा देतात.

पुरुषप्रधान हुकुमत, स्त्रियांची स्त्री म्हणून शरणागती, सतत असणारे स्त्री किंवा पुरुष म्हणून भान, त्यानुसार ठरणारी भाषा, भाषेनुसार ठरणारी संस्कृती या सान्या मुद्यांचा ते भोज्या पकडतात. स्त्री एक वस्तुस्वरूप आहे. ती समाजातल्या 'इतर' घटकांपैकी आहे, त्यामुळे तिचं स्थान, तिच्यावर होणारं अन्याय आणि या सगळ्यांचं वैश्विक सत्य हे अगदी अणकुचीदारपणे नाटकातल्या व्यक्तिरेखांमधून दाखवत तेंडुलकर वाचकाला, टोचून-टोचून हैराण करतात.

अगदी प्राचीन काळापासून, पुरुषसत्ताक विचारांची बीजे सान्यांमध्ये भिन्न इतकी एकरूप झाली आहेत की हा विचार अस्तित्वाचाच एक अविभाज्य घटक बनून राहिला आहे. तो नाकारण्याचा उद्दामपणा करण्याचं धाडसही कोणाच्या मनात येत नाही. स्त्रियांनी ती एक जीवनसरणी म्हणून स्वीकारलेली जीवनीत आहे. विनातक्रार, पुरुषांनी स्वतःच्या स्वार्थासाठी, फायद्यासाठी, सेवेसाठी, करमणुकीसाठी तयार केलेल्या 'स्त्री' प्रतिमांमध्ये बसवण्याचा स्त्रिया आटोकाट प्रयत्न करतात. लहानांना तसे करायला भाग पडतात. पुरुषप्रधानता हीच संस्कृती मानून, त्याविषयी अभिमान बाळगत, स्वतःचं दुय्यम स्थान बिनबोभाट मान्य करतात. पुरुष शक्तिमान, निर्णयक्षम, आधार देणारे, विचारी; त्यामुळे प्रमुख असतात. मात्र स्त्रियांनी असं असणं समाजाला मान्य नसतं. त्या हळुवार मनाच्या, दुबळ्या, निर्णय घेऊ न शकणाऱ्या, पराधीन, निर्बुद्ध, शालीन, शब्दाबाहेर न जाणाऱ्या, म्हणजेच जेवढ्या स्वत्व गळालेल्या, तेवढ्या चांगल्या. या सान्यामुळे त्यांच्याकडे ना शारीरिक शक्ती असते आणि बाहेरची क्षेत्रं बंद असल्यामुळे ना आर्थिक शक्ती असते. अर्थातच त्यामुळे मतांची दारं आपोआप बंद होतात आणि दासीसारखे राबणे हेच जिणं बनून राहतं. एखाद्या स्त्रीला पुरुषाचं पटलं नाही आणि ते तिने दाखवलं तर शक्तिशाली (?) पुरुषाकडून शिवीगाळ केली जाते, मारहाण केली जाते. अशा प्रकारे घर या पातळीवरसुद्धा शक्तीचं राजकारण खेळलं जातं.

तेंडुलकरांच्या नाटकांतून अशा स्त्रियांच्या दबलेल्या घुसमटीचा प्रतिध्वनी आपल्या कानावर आदळत जातो. 'सखाराम बाईडर'मधली चंपा आणि लक्ष्मी, 'कमला'मधल्या सरिता आणि कमला, 'शांतता कोर्ट चालू आहे'मधल्या सौ. काशीकर आणि लीला बेणारे, 'दम्बद्विपचा मुकाबला'मधला प्रन्नारायण आणि विजया आणि इतर कितीतरी स्त्रीपात्रांमधून विविध स्तरांवरचा अन्याय दिसतो. घरातले स्थान तर नेहमीच खालचे आहे सगळ्यांचे. सखाराम, एक पीळपिळीत शरीरयष्टीचा, पैशांनी गरीब तरी माजोरडा,

व्यसनी आणि वासनिक बाईडर; पण त्याच्या आयुष्यात आलेल्या एक नव्हे, दोन नव्हे तर ठेवलेल्या पुऱ्या सात स्त्रियांशी तो कधीच आपलेपणाने बोलताना दिसत नाही. तो मानसिक आणि शारीरिकदृष्ट्या त्यांना पिळून काढतो. लक्ष्मी त्याची सातवी स्त्री. या एका नाटकात नात्यांची केवढी गुंतागुंत! पण तेंडुलकरांनी प्रत्येक धागा निगुतीने गुंफल्यामुळेच ते नाटक इतके दखलपात्र झाले. सखाराम तर पुरुषप्रधान संस्कृतीचे प्रतीक आहे, पण तो लक्ष्मी आणि चंपा या दोन विभिन्न वाटणाऱ्या दोन स्त्रियांच्या नात्यात विचित्रपणे अडकलेला दिसतो. निरागस, सौम्य, घाबरट वाटणारी लक्ष्मी आणि चंपा, याच्या उलट. पहिल्याच दिवशी येणाऱ्या प्रत्येक स्त्रीशी तो "या घरात तुला दोन वेळचं जेवण आणि वर्षाला दोन लुगडी मिळतील. साधी माझ्याकडून दयेमायेची अपेक्षा करायची नाही; मी या घराचा राजा आहे, मागून तक्रार चालायची नाही", अशा हुकुमती वाक्याने 'स्वागत' करतो आणि सगळ्या स्त्रिया ते मान्य करतात हे विशेष. लक्ष्मी सोशिकतेच प्रतीक. तिचं हसणं एवढंच तिचं 'सेक्स अपील'. सखारामला तिच्याकडून शारीरिक भूक भागवायची असेल तर तो तिला हसण्याची 'ऑर्डर' देतो. मार खाऊन, दमून भागून बसलेली ती हसू शकली नाही तर तो तिला बेदम मारतो आणि हसायला भाग पडतो. हा तिच्यावर होणारा बलात्कारच! आणि खऱ्या अर्थाने शारीरिकदृष्ट्या टंच असणाऱ्या चंपापुढे त्याचा शक्तिपात होतो; आणि याचे कारण कोण तर ती फुंकर मारली तरी कोलमडेल अशी लक्ष्मी. तेंडुलकर लक्ष्मीच्या व्यक्तिचित्रातून तिची अत्यक्त शक्ती दाखवतात. ज्यामुळे सखारामसारखा निष्ठुर पुरुष लेचापेचा होतो आणि फटकळ बोलणारी, सखारामला 'पावणेआठ' ठरवण्याचं धारिष्ट्य दाखवणारी चंपा नीतिमतेचे पालन करणाऱ्या, देवदेव करणाऱ्या लक्ष्मीपुढे निष्ठुर ठरते. तोंडातून उलटे अवाक्षर न काढता, पूर्ण शरणागती पत्करलेल्या लक्ष्मीचा सखारामबद्दलचा 'पसेसिव्हनेस' आपल्याला अचंबित करतो आणि ती तिला हवे त्या प्रकारे चंपाचा शेवट घडवून आणते जणू! शेवटी कठपुतली बनलेल्या सखारामचा ताबा घेते आणि चंपाचे प्रेत पुरायला पुढाकार घेते, हे सारेच अस्वस्थ करणारे, विस्मयचकित करणारे आहे. समाज, कुटुंब, नैतिकता, पतिव्रतेच्या, क्रूरतेच्या कल्पना याचे बेगडी, विटंबित रूप नको इतक्या वास्तवतेने आपल्याला अनुभवायला मिळते.

'दंबद्विपचा मुकाबला'मधली विजया, ही जात्याच नेतृत्व गुण असलेली आहे, पण आजूबाजूचे सारे राजकारणी पुरुष तिला सतत कमी लेखतात आणि तिच्यावर हक्क गाजवण्याचा प्रयत्न करतात. कारण राजकारण हे तर पुरुषांचेच क्षेत्र! स्त्रीला नियंत्रणात ठेवणे ही तर पुरुषांची मक्तेदारीच! अत्यंत धोरणीपणाने राजकीय वारस म्हणून सारे मंत्रीमंडळ विजयाला राणी म्हणून निवडते खरे, पण मनात तिला एक प्यादे बनवण्याची अपेक्षा बाळगूनच. राजकारणात मुरलेल्या सान्या मुरब्बी राजकारण्यांवर अप्रस्थापित पण तरीही स्वतःच्या राजनीतीने विजया त्यांचेच पाय, त्यांच्या गळ्यात टाकून यशस्वी होते. चेहरा नसलेल्या, विचार हरवून बसलेल्या जनतेचा स्वतःच्या

स्वार्थासाठी उपयोग करून करून घेण्याच्या पारंपरिक राजकारणी विचारांना छेद देणारी विजयाराजे ही पुरुष राज्यकर्त्यांचे खोटेपण, ढोंगीपण अविश्वसनीय पैलू त्याच जनतेपुढे मांडून दंबद्विपाला खरा आकार देते, हे स्त्री शक्तीचे एक रूप तेंडुलकर समाजापुढे ठेवतात. ना स्त्री आणि ना पुरुष असलेला प्रन्नारायण हाच फक्त तिला समजून घेऊ शकतो. प्रसंगी ती म्हणते, 'सगळ्या पुरुषांमध्ये तूच मला खरेतर 'खरा' पुरुष वाटतोस. बाकी सगळे इतके नीच, भयंकर, कसे रे?' विजयात होणारा बदल हा रूपकात्मक आहे. तिचं आतून बदलणं हे स्त्रीच्या क्षमतेचं स्वरूप आहे. ती महत्वाकांक्षी होतेय. सारे राजनीती जाणणारे पुरुष आजूबाजूला असताना ती सावधपणे, हुशारीने, एकेक चाल खेळत सगळ्यांना कशी चीत करते हे त्या स्त्रीशक्तीचं प्रकटीकरण आहे. 'मला नुसतं जगायचं नाहीय, मला राज्य करायचंय. मला शंभर वर्षे राज्य करायचंय. नाही.. हजार वर्षे. या मंत्र्यांच्या नाकावर टिच्चून.. आणि माझ्या दम्बद्विपाला आकार द्यायचाय, मला हवा तसा...' हे तिचं तिने स्वतःला ओळखणं आहे. ही तिच्या स्वत्वाची जाणीव आहे. एक हरहुन्नरी, नेत्याच्या स्वरूपातली एकेकाळची भोळीभाबडी विजया बघताना, नुसती करमणूक होत नाही; तर स्त्रीच्या अस्मितेची जाणीव जागृत होते. 'शक्ती' या शब्दातली जादू आणि पुरुषप्रधानता, स्त्री असणं, पुरुष असणं, पुरुषी वर्चस्वाला शह देणं, अशा कितीतरी पातळ्यांवरून आपल्याला अनंत अंतःप्रवाहांची ओळख होते.

'कमला' या नाटकातल्या सरिता आणि कमला या दोन स्त्रियांच्या एकमेकींच्या संभाषणातून, नाटकाचा गाभा उकलत जातो. सरिता, एका प्रथितयश, पत्रकाराची बायको. शिकलीसवरलेली, देखणी, श्रीमंत. समजातल्या उच्च घटकात मोडणारी. असे वाटावे की ती नवऱ्याला त्याच्या पत्रकारितेच्या व्यवसायामध्ये, जबाबदारीमध्ये मदत करणारी. म्हणजे काय तर त्याचे फोन घेणे, निरोप सांगणे, आंघोळीची तयारी करणे, घालायचे कपडे हातात देणे, चांगलेचुंगले खायला देणे, त्याच्यासाठी त्याला पाहिजे तेव्हा शरीरसुख

सखाराम बाइंडर

विजय तेंडुलकर

देणे वगैरे वगैरे. मात्र मळक्या कपड्यातल्या, निरक्षर, खेडूत, फ्लेश मार्केट मधून जयसिंगने आपल्या पत्रकारितेचा तोरा गाजवायला, विकत घेतलेल्या कमलामुळे तिला तिच्या अस्सल अस्तित्वाची जाणीव होते. कमला, एक विकाऊ स्त्री. विकत घेतले जाणे यात नैतिकतेची मूल्ये शोधत न बसणारी; नव्हे ती तिला माहितीही नाहीत. विकत घेतलेय तर मालकाला हवे ते द्यायलाच पाहिजे हा व्यवहार जाणणारी.

कमला निष्पापपणे सरिताला म्हणते, 'मालिकने तुम्हे खरीदा, हमे भी खरीदा...' आणि सरिताचे नव्हे, तमाम स्त्रीवर्गाचे डोळे खाडकन उघडतात. सरिताचे शब्द, प्रत्येक स्त्रीत दबलेल्या जाणिवेच्या अंकुराला खतपाणी घालतात. ती म्हणते, 'इतके दिवस मला कळलं नाही, पण कमलाच्या शब्दांनी मला जाग आली. दचकून यावी तशी. साऱ्या गोष्टी मला स्पष्टपणे उमजल्या. इतके दिवस मी माझ्या नवऱ्याला सखा समजत आले पण मला लखलखीत जाणीव झाली की तो एका गुलामाचा मालक आहे. ती गुलाम मी आहे. गुलामांना हक्क नसतात. मालकाच्या लहरीवर नाचणे एवढेच त्याचे काम. नाच म्हणले की नाचावे, रड म्हणले की रडावे. फोन घे म्हणले की तो घ्यावा, पार्टीला तयार हो म्हणले की तयार व्हावे, झोप म्हणले की झोपावे.....'

कमलाला यात वेगळे वाटत नाही; कारण तिला असेच वाढवले गेलेय. पण तेंडुलकर आपल्या डोळ्यावरचं तथाकथित प्रेमाचं कातडं मात्र टराटरा फाडण्यात शंभर टक्के यशस्वी होतात, हे निःसंशय! प्रत्यक्षात तसे वागण्याचे धाडस दाखवणे ही वेगळी बाब. सरिताच्या स्वगतातून प्रस्थापित समाजाच्या पारंपरिक स्त्रीविषयक विचारांना उखडणारे वास्तव. समाजाचा आरसा पुन्हा धगधगीत वास्तवाचे प्रतिबिंब दाखवतो. ती म्हणते, 'याचा अर्थ काय? मी फक्त गुलामासारखे मालकाच्या मागे खुरडत जायचे? स्त्रिया का नाही मालक बनू शकत? निदान, स्त्री का नाही पुरुषासारखे आयुष्य जगू शकत? पुरुषालाच फक्त पुरुष असण्याचा हक्क का? स्त्रीमध्ये पुरुष करू

शकतो ते सारं करण्याची क्षमता आहे...एक दिवस असा येईल की, त्या दिवशी मी गुलाम होण्याचे थांबणार आहे. मग मी वापरून फेकण्याची वस्तू असणार नाही. तो दिवस नक्की येणार आहे, त्यासाठी पडेल ती किंमत मोजायला मी तयार आहे. स्त्रीच्या जुलूमशाहीने दबलेल्या व्यक्तित्वाला धुमारे फुटण्याची ताकद या नाटकातून साऱ्या स्त्रीमनात झिरपत जाते. आणि एका नाटकाचा मला विशेष उल्लेख करावासा वाटतोय. 'शांतता कोर्ट चालू आहे', त्यातली लीला बेणारे आणि कुमारी मातेचा प्रश्न.

त्यातून नाचकी होणे स्त्रीच्या वाट्याला. जणू या कृतीत पुरुषाचा काही सहभागच नाही! 'फॉलन वूमन' असते, फॉलन मॅन नाही!' असा समाजाचा घट्ट समज. अशा समाजात बळी पडलेले यातले स्त्री पात्र म्हणजे, सौ. काशीकर. मनातल्या आतल्या कप्प्यात पटत असून, ते पटवून न घेण्याची धडपड करणारे मन. त्याला पुरुषांची संमती असेल तर फुशारून जाणारी. त्याही पुढे जाऊन लीला बेणारे सारख्या स्वयंभू विचारांच्या स्त्रीला मनमुराद नावे ठेवणारी, कुचाळक्या करणारी. स्वतःला मूलबाळ नाही म्हणून खंत वाटणारी आणि बेणारेला लग्नाआधी मूल होणार असल्याचे कळल्यावर तिच्यावर आकस धरणारी. हे सारं कशाचे द्योतक? तर केवळ पुरुषसत्ताक व्यवस्थेचं. अपराधाबद्दल, गुन्हाबद्दल असणारी लवचिकता. स्त्रीला कठोर शिक्षा, पुरुषाला ती शिक्षा नाहीच, नव्हे त्याचा तो गुन्हा देखील नाही अशी रुतलेली विचारधारणा. लीला बेणारेला मनमुराद आनंद लुटायचाय आयुष्याचा, मुक्तपणे जगण्यावर प्रेम करायचंय. स्वतःच्या कामात मशगुल होऊन आनंद घ्यायचाय, झोकून देऊन प्रेम करायचंय, प्रेमाचं प्रतीक असलेल्या बाळाचं संगोपन करायचंय. लग्न हा या कोणत्याच गोष्टीसाठी अडसर ठरू नये या विचारावर निरतिशय विश्वास असलेली लीला बेणारे. 'इतरांच्या' आरोपांना तिला तोंड द्यावं लागतंय, तिच्या मनाविरुद्ध! तिच्या अशा सुंदर आयुष्याच्या कल्पना सतत रितीरिवाजांना, रूढीपरंपरांना करकचून बांधून घेतलेल्या समाजाला अमान्य आहेत. आपण आनंद घेऊ शकत नाही तर कोणीच घेता कामा नये, अशा तत्वांनी बेणारेला अपराधी वाटायला भाग पाडणारा समाज. रानटीपणे, तिच्या आयुष्याचे लचके तोडताना तिची होणारी होरपळ 'एन्जॉय' करणारा समाज. व्यक्तिस्वातंत्र्याची मूल्ये न समजलेला समाज, बेणारेच्या विचारांची हाव वाटणारा पण आपल्याला ते मिळू शकणार नाही म्हणून केवळ दुस्वास करणारा समाज किती स्पष्टपणे आपल्या अवतीभवती वावरता दिसतो आपल्याला! त्या लुटपुटुच्या भासणाऱ्या पण टळटळीत सत्य असणाऱ्या या आरोपांनी पिचून गेलेली बेणारे, सर्व शक्ती एकवटून स्वतःची कैफियत स्वतःच मांडते. त्यात भाडोत्रीपणा नाही. भयावह आहे पण सत्य आहे, सुंदर आहे. ती म्हणते, "होय! मी पाप केलंय. मनापासून माझ्या मामावर प्रेम केलं, अगदी ऐन तारुण्याच्या उंबरठ्यावर असताना. त्यानेही खरेतर. त्यानेपण मला खूप प्रेम दिले, माझ्या आयुष्याला अर्थ दिला, पण समाजाच्या भीतीपोटी तोही भ्याडच निघाला. गेला

पळून, प्रेम झिडकारून.. मामावर प्रेम करणं गुन्हा असेल तर मी तो मान्य करते.' तिचे छोटे मोठे प्रसंग ती सामंतांबरोबर बोलते. त्यातून ती आपल्याला अधिक अधिक समजते. 'मी काय करावं, आणि काय करू नये हे सांगणारे इतर लोक कोण? माझं आयुष्य माझं आहे, मी ते कोणाला विकलेलं नाही. माझ्या इच्छा माझ्या आहेत. त्या कोणी मारू शकत नाहीत. मला जे पाहिजे, ते मी करणार...

असे किती विविध स्तरांवरचे सत्तासंघर्ष तेंडुलकर दाखवतात! या सूत्राला धरून ढोंगी समाजाला चपराक मारतात आणि त्याच वेळी स्त्रियांच्या टायी असलेल्या 'मूलभूत' शक्तिस्त्रोताची ओळखही करून देतात. एकदा त्या ताकदीची ओळख झाली की खरे तर स्त्री काय किंवा पुरुष काय कोणीही काहीही करू शकतो; अगदी अशक्यप्राय वाटणारी गोष्ट सुद्धा! तेंडुलकरांच्या नाटकातल्या सगळ्या स्त्रियांचा हा शक्तिस्त्रोत प्रत्येक स्त्रीच्या शक्तीचे प्रतिनिधित्व करणारा आहे.

आत्ताच्या वैश्विक, तंत्रज्ञानांनी प्रगत, 'पुढारलेल्या' समाजात आजही अनेक स्त्रियांना अनेक पातळीवर अन्यायाला तोंड द्यावे लागते, आपल्या स्वातंत्र्याला, आनंदाला मुरड घालावी लागते. महत्वाकांक्षी स्वप्नांना, बायको, मुलगी, सून या भूमिकांपुढे दुय्यम स्थानावर ठेवावे लागते. 'मुलगा' होण्याच्या ताणातून जावे लागते. जन्माआधी मुलींचा गर्भपात करणे भाग पडते, आणि सगळ्यात वाईट म्हणजे, बाहेर शिकण्याची, काम करण्याची संधी 'दिली' जाते. पण त्यासाठी स्त्रीला 'सुपर वुमन' बनावे लागते. घरकाम आधी आणि नंतर बाहेरची जबाबदारी.

हे सारं बदलायला हवे. लीला बेणारे तिच्या स्वगतात म्हणते, 'होय, मला आज खूप काही बोलायचं आहे. कित्येक वर्षात मी बोललेच नाही. अनेक संधी आल्या, गेल्या. मनातली वादळं घशाखालीच गाडली गेली, ओठ मिटून गप्प बसले.' हे तिचं बोलणं, प्रत्येक स्त्रीच्या मनाचा आरसा आहे. हे तिचं स्वगत आतड्याला पीळ पडणारं आहे. हा तिचा 'डिफेन्स' नाही 'डिफायन्स' आहे. आयुष्य काय आहे हे सांगताना, ती कळवळून म्हणते, आयुष्य असं आहे, तसं आहे, अमुक आहे, तमुक आहे, आयुष्य काही आहे म्हणजे काही नाहीच आहे. मिलाॅर्ड, फार भयावह आहे आयुष्य, जे जगणं अशक्य आहे अशा आयुष्याला फाशीच द्या.'

आपण, लिंगभेदावर आधारलेलं प्रत्येकाचं अस्तित्व याच मूळ चुकीची दुरुस्ती करूया. सहिष्णुता ही केवळ चळवळ न बनता, आयुष्य जगण्याची एक प्रणाली करूया. तेंडुलकरांची स्मृती अक्षय जपण्याचा हाच उचित मार्ग आहे.

- प्रा. डॉ. अपर्णा महाजन
भ्रमणध्वनी : ९८२२०५९६७८
aparnavm@gmail.com

स्वप्नांवर काठ्या पडतात
तेव्हा मी उठतो झोपेतून
चेहऱ्यावरचे ओंगळ शब्द
पुसत.

तर अशी ही चिरफाळलेली
सकाळ
आणि त्याआधीची कटाची रात्र
आणि त्याहीआधीचा फितूर
दिवस.

पाहतात मख्ख डोळ्यांनी
माझी सर्वांगीण ससेहोलपट.

ही कवीमनाची ससेहोलपट की जिंदादिलीचं लक्षण?
असा विलक्षण सवाल जर मनात आला तर बिचकून जाऊ नये.
कवितेतल्या प्रत्येक शब्दात ठासून भरलेला बारूद जर तुम्हाला
अचंबित करून गेला तर समजून जावं की तुम्ही कवितेच्या झाडाच्या
सावलीत उभे आहात.

वसंत आबाजी डहाके!

मराठीत ज्यांच्या नावाची नोंद
घेणं अपरिहार्य आहे असे कवी,
भाषातज्ज्ञ, कोशकार, कादंबरीकार...

आणि तितकेच सर्जनशील
चित्रकारही!

‘शुभवर्तमान’, ‘योगभ्रष्ट’,
‘चित्रलिपी’ या काव्यसंग्रहातून
आपली मोहर ठळकपणे उमटवणारं हे नाव मराठी वाचकाला
नक्कीच परिचित आहे.

त्यांच्या अनेक कवितांचं एक ठळक वैशिष्ट्य म्हणजे या
कविता तत्कालीन वास्तवाशी जोडलेल्या असतात.

त्यामुळे कविता वाचताना आपोआप मन आपलाच वेध
घेऊ लागतं आणि कुठेतरी खोलवर दडलेली एखादी घटना, तिचा

धारदार विळ्यासारखी चंद्रकोर शिल्पा देशपांडे

डहाके यांची अशीच एक तत्कालीन वास्तव अधोरेखित करणारी
दीर्घ कविता.

त्यांच्या शब्दात सांगायचे झाल्यास, हे ‘मी आपल्या काळाचं
केलेलं एक वाचन आहे.’

जनस्थान पुरस्कारविजेत्या वसंत
आबाजी डहाके यांनी ललित, समीक्षा,
वैचारिक लेखन, कोशनिर्मिती अशा
अनेक क्षेत्रांमध्ये मौलिक योगदान दिले
आहे. त्यांच्या कवितेच्या बलस्थानांचा हा
काव्यमय वेध...

उमटलेला पडसाद, दबलेले हुंदके,
होरपळलेली एखादी आळी हे सारंच
आपसूक सामोरं यायला लागतं.

त्या-त्या काळाचे असंख्य
पदर आणि संदर्भ जेव्हा एखाद्या
कवितेतून सापडू लागतात तेव्हा ती
निव्वळ कविता न राहता काळाचा
संदर्भग्रंथ होते.

‘योगभ्रष्ट’ ही वसंत आबाजी

रोज मी भोसकला जातो

आणि मेलेले रक्त सर्वत्र पसरते

अंधार पसरला आहे सगळीकडे :

हाडाहाडांमध्ये,

डोळ्यांच्या खाचांमध्ये.

शब्द घसरून पडताहेत

आणि त्यांचा ध्वनी नष्ट झालेला.

अंधार, ओलसर शेवाळलेला अंधार

मी माझे अस्तित्व चाचपतो

मी थुंकून पाहतो.

मी नखांनी चेहरा ओरबाडून पाहतो.

उत्तम, शब्दातील अवस्था.

कविता फूटू शकत नाहीत. चित्रेही.

लोखंडी तारा वाकवून

पिळवटलेल्या आकृतीच शक्य.

ही कविता आजही तितकीच समर्पक वाटत राहते. जणू
कालचक्रातील हा एक हिस्सा अलगद कापून कुणीतरी तिथेच

जनस्थान पुरस्कार स्वीकारताना वसंत आबाजी डहाके

ठेवून दिला असावा. सर्वव्यापी अस्वस्थतेचा हा एक लसलसता जिवंत तुकडा आहे. सभोवताली घडणाऱ्या घटना या जर माणसाच्या कर्तृत्वाला आणि अभिव्यक्तीला गोठविणाऱ्या असतील तर त्यावर निर्माण होणारं भाष्य हेदेखील केवळ त्याकाळापुरतं मर्यादित न राहणं हे कवीच्या अभिव्यक्ती सामर्थ्याचं लक्षण मानावं लागेल.

वसंत आबाजी डहाके यांचा जन्म विदर्भातला. यवतमाळ जिल्ह्यातील बेलोरा येथे ३० मार्च १९४२ रोजी त्यांचा जन्म झाला. डहाकेचं प्राथमिक शिक्षण बेलोरा येथे झालं तर महाविद्यालयीन शिक्षण चंद्रपूर येथील महाविद्यालयातून. तिथूनच बी.ए.ची पदवी संपादन केल्यानंतर नागपूर येथून एम.ए. झाल्यानंतर सुरुवातीला त्यांनी एका खासगी महाविद्यालयात अध्यापन केलं; आणि मग शासकीय महाविद्यालयात मराठी विषयाचं त्यांनी अध्यापन केलं. 'योगभ्रष्ट' ही त्यांची दीर्घकविता सत्यकथेच्या मे १९६६ च्या अंकात प्रसिद्ध झाली आणि त्या कवितेपासून प्रसिद्धीच्या चारूवर मांड ठोकली गेली.

वसंत आबाजी डहाकेच्या अनेक कविता वाचताना असं जाणवतं की ही अनुभवांची स्वतःची अशी रोजनिशी आहे. त्याचबरोबर कविता ही जर कवीची अत्यंत खाजगी अभिव्यक्ती मानली तर अशा अत्यंत बंदिस्त चौकटीतूनही समाजभानाचे पदर सांभाळत, निर्माण झालेली रचना हा केवळ एकट्या कवीचा मालकीहक्काचा ऐवज न राहता ती अभिव्यक्ती सर्वांची आपली होऊन जाते. अनेक कवितांचे सहज संदर्भ यासाठी खरंतर देता येतील.

त्या दगडी, भंगलेल्या तटाच्या जुनाट ऐतिहासिक शहरात

पिवळ्या तापासारखी संध्याकाळ शिरत असताना,

मी माझ्या आयुष्याच्या चादरीवर मरून पडलेले किडे

वेचत होतो; ते माझ्याच डोक्यातून पडलेले अस्वस्थ कीटक होते;

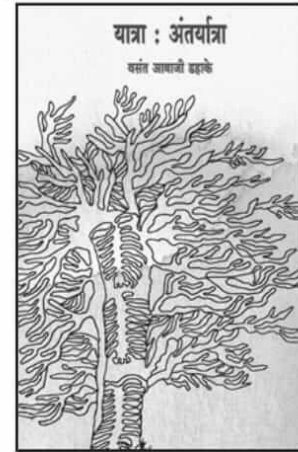
तेव्हा बाहेर रस्त्यावर भेंडाळलेल्या पायांचा मोर्चा स्वतःला ढकलत पुढे चालला होता

आणि त्यातल्या माणसांच्या हातातले मागण्यांचे फलक मुसमुसत होते;

एक दुबळी वावटळ आली क्षीण ऊर्मीसारखी आणि सगळ्यांच्याच आवाजांचा पाचोळा

उडवून निघून गेली...

'निरुत्तर' कवितेतील हा उद्वेग केवळ एकटादुकटा स्वानुभव

किंवा त्यावेळचं मनाचं आंदोलन न राहता आपण कुठेतरी सहज वाचक म्हणून त्यात जोडले जातो, सामावले जातो. ही अवस्था, ही विषण्णता आपणही कधीतरी अनुभवली आहे, ही अशीच काहीशी सल आपल्यालाही बोचली असल्याची जाणीव होणं यात कवितेचा सच्चेपणा आहे. कवीची नाळ कवितेशी जोडली गेलेली असतानाच तसाच अनुभव वाचक म्हणून येणं यात कवितेचं यश आहे.

कमळे फुलली. काळी कमळे फुलली.

घोडा पळाला. काळा घोडा पळाला.

चार घोडे रथाला जोडले.

चार काळे घोडे काळ्या रथाला जोडले.

मी हजार कमळे देवाला वाहिली.

मी हजार काळी कमळे काळ्या देवाला वाहिली.

दिवस मावळला.

काळा दिवस मावळला

ही कविता केवळ 'काळा' या शब्दासोबत शब्दखेळ इतकी मर्यादित न राहता मनात काही विशेष वैचारिक तरंग निर्माण करते. हा एक शाब्दिक 'प्रयोग' ही असेल पण त्यासोबत वाचकाला आपले 'अनुमान' जोडावेसे वाटणं ही त्यातली मेख आहे.

कवितेची पट्टी बांधून जखम झाकणे

यमकप्रासांचा रुणझुणू नाद करणे

भावभावना विचारांच्या तकलुपी शब्दांची कच्ची घरे बांधणे

आपल्या अस्तित्वाच्या तुकड्यातुकड्यांचे काम करीत

भाषेच्या सडसडण्याचा आवाज ऐकणे

याशिवाय दुसरे काहीच नव्हते करण्यासारखे कविता हा ध्यास असणाऱ्या कवीचा हा

उद्गार आहे. हेच कवी वसंत आबाजी डहाके!

खरंतर प्रत्येक कवी आपापल्या निरीक्षणांनुसार, आत्मभानानुसार, जीवनदृष्टीनुसार लिहित असतो.

तो आपापल्या अनुभवांच्या भिंतींवरचे लहानमोठे कवडसे गोळा करत राहतो. कधी कधी हे कवडसे गोळा करताना तो दिस होत जातो तर कधी विरळाच पण एखादा अवलिया नकळत एखाद्या भिंतीतल्या खिडकीतून आभाळ होत जातो. वसंत आबाजी डहाके यांना निश्चितच अशी खिडकी गवसली आहे.

– शिल्पा देशपांडे

भ्रमणध्वनी : ९८२०२६३२२३

shilpaninad@yahoo.co.in

प्रश्न :- सर, तुम्हाला 'कोकण मराठी साहित्य परिषदे'चा 'कोकण साहित्य भूषण' पुरस्कार मिळाला याबद्दल आपलं अभिनंदन. हा पुरस्कार मिळाला त्याबद्दल काय वाटतंय?

देशमुख :- प्रथमतः असं की 'कोमसाप' ही साहित्याशी जोडली गेलेली संस्था कोकणातील

साहित्यिकांना हक्काचे व्यासपीठ मिळवून देते. मा. मधू मंगेश कर्णिक यांनी त्याकरताच त्याची स्थापना केली. मी देखील कोकणातील माणूस. ज्या साहित्यसंस्थेने अनेक मान्यवर लेखकांना अशा पुरस्काराने सन्मानित केलंय, त्या साहित्यसंस्थेने माझ्यासारख्या संशोधन आणि समीक्षित वाहून घेतलेल्या माणसाला या पुरस्कारासाठी निवडणे हेच माझ्यासाठी भूषणावह आहे. कोकणातील माणसे तल्लख बुद्धीची! त्यांचा चोखंदळपणा सर्वज्ञात आहे. त्यामुळे त्यांच्या निवडीचा मी आदर करतो.

प्रश्न :- सर, तुम्ही कोकणातले आहात. तुमचे बालपण, शिक्षण हे देखील कोकणातीलच का?

देशमुख :- हो, माझा जन्म १९४८ सालचा, रेवदांडा हे मूळचे गाव. वडिलांची नोकरी बोटकंपनीत असल्यामुळे आमचे बालपण बालदांड्याला गेले. वडील तिकिटमास्तर होते, रेवस

या बंदराच्या ठिकाणी वडील नोकरीवर होते त्यामुळे बालदांड्याच्या शाळेत प्राथमिक शिक्षण झाले. मग चौथी ते सातवीचे शिक्षण सारळाच्या शाळेत झाले. त्याकरता सारळाला भाड्याने घर घेतले. आजोबांकडे बरीच पुस्तके होती, ते गेल्यानंतर तो खजिना आमच्या हाती लागला. तिथून वाचनाची आवड लागली. शाळेत असताना घरात अठरा विश्वे दारिद्र्य होते, चार बहिणी, दोन भाऊ त्यात वडिलांचा लहरी स्वभाव त्यामुळे आम्हा भावंडांचा एकमेकांवर जीव जडलाच नाही. वडिलांचा जीव होता पण तरी ते कधी बोलून वा वागण्यातून दाखवत नसत. आईचा खूप जीव होता आमच्यावर असेही झाले नाही. नंतरच्या शिक्षणासाठी जैतापूर येथे आलो. वडिलांची नोकरी बदलली की आम्ही जागा बदलायचो. त्यामुळे कोकणातील निसर्ग, सण, उत्सव आणि माणसं अनुभवत मी घडलो. मध्येच एक वर्ष आम्हाला वडिलांनी कराडला आजोळी शाळेत घातले. तिथले शिक्षक अतिशय उत्तम होते तेथे बऱ्याच गोष्टींचा अनुभव आला आणि स्वतःबद्दल आत्मविश्वास वाढला, पण काही कारणास्तव आम्ही पुन्हा जैतापूरला आलो आणि पुढचे शालेय शिक्षण तिथेच पूर्ण झाले. महाविद्यालयीन शिक्षणासाठी मी

संशोधनाच्या वाटेवरील स्वानंदी प्रवास

प्रा. दीपा ठाणेकर

रत्नागिरी मधील गोगटे कॉलेजमध्ये विज्ञान शाखेत प्रवेश घेतला.

प्रश्न :- आपल्या यशामध्ये नेहमीच आपल्या शिक्षकांचा हातभार लागलेला असतो. तुमचा वाचन व्यासंग, संशोधनवृत्तीची जोपासना काळात तुमच्यावर कोणाचे संस्कार

ह्याबाबतीत महाविद्यालयीन झालेत?

देशमुख :- १९६७ साली मी गोगटे महाविद्यालयाची प्रिडिग्री सायन्स पास झालो, पण विज्ञान शाखेपेक्षा आपल्याला मानव्य विद्याशाखा जास्त आवडतायत असं आतून जाणवत होतं. त्यामुळे जेव्हा रत्नागिरीहून आम्ही अलिबागला आलो तेव्हा मी अलिबागच्या महाविद्यालयात प्रवेश घेताना कला शाखेकडे वळलो. अलिबागच्या महाविद्यालयात प्रा. मधू पाटील आणि प्रा. मा. ना.

आचार्य हे मराठी शिकवीत होते. प्रा. मा. ना आचार्य हे समीक्षक वा. ल. कुळकर्णी यांचे विद्यार्थी होते. त्यांच्या अध्यापनातून मा. वा. ल. कुळकर्णी यांच्या साहित्याविषयी आकर्षण निर्माण झालं. त्यामुळे मा. वा. ल. कुळकर्णी यांची पुस्तके वाचली. त्यातून अभ्यासाची दिशा ठरत गेली. मराठी वाङ्मय मंडळाच्या अनेक

मराठीतील सखोल-व्यासंगी अभ्यासक,
लेखक, संशोधक डॉ. अनंत देशमुख
यांना नुकताच 'कोमसाप'चा
कोकणसाहित्य भूषण पुरस्कार मिळाला.
यानिमित्ताने त्यांच्याशी साधलेला
हा मुक्त संवाद...

कार्यक्रमात मी सहभागी होत होतो. प्रा. केशव मेश्राम, नारायण सुर्वे, विद्याधर पुंडलिक अशा अनेक लेखकांना ऐकण्याची संधी मिळाली. अलिबागच्या महाविद्यालयाचे ग्रंथालय समृद्ध होते, मा. वा. ल. कुळकर्णी, नरहर कुरुंदकर, रा. श्री. जोग, न. र. फाटक, भीमराव कुळकर्णी या सारख्या अभ्यासकांची पुस्तके नियतकालिके वाचली. १९६९ मध्ये बी.ए. ऑनर्स होऊन मी पदवीधर झालो. वाचनाची लहानपणी लागलेली आवड ही अभ्यासाच्या बाबतीत खूप महत्त्वाची ठरली. वाचनामुळे माझे अध्ययन आणि अध्यापनसुद्धा समृद्ध झाले.

बी. ए. झालो तेव्हाच आपण सुद्धा पीएच.डी. करावी हे मनाशी पक्के झाले. मला एम्.ए. करायचे होते त्याकरता मी अलिबागहून मुंबईला येण्याचा निर्णय घेतला आणि मुंबईमध्ये आल्यावर खेतवाडीतील सरदार हायस्कूल येथे मी शिक्षकसेवेत रुजू झालो.

मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालय येथे मुंबई विद्यापीठाचा मराठी विभाग होता. डॉ. मा. गो. देशमुख हे त्यावेळी विभागप्रमुख होते. चर्चगेट येथील के. सी. महाविद्यालयात त्याचे तास होत असत. एम.ए.च्या त्या दोन

वर्षात प्रा. म. वा. धोंड, प्रा. र. वि. हेरवाडकर, डॉ. व. वि. पटवर्धन, डॉ. कृ. भि. कुलकर्णी, प्रा. वसंत बापट, प्रा. श्री. पु. भागवत, डॉ. मा. गो. देशमुख, डॉ. सदा कऱ्हाडे, प्रा. प्रभाकर पाटील, प्रा. सरोजिनी वैद्य, डॉ. व. दि. कुलकर्णी, प्रा. ल. ग. जोग असे त्याकाळचे तज्ज्ञ प्राध्यापक अध्यापनासाठी होते. डॉ. व. दि. कुलकर्णी यांच्या तर्कशुद्ध आणि व्यासंगपूर्ण व्याख्यानांमुळे तसा विचार करण्याची सवय लागली. मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालयात बसून अभ्यास करत असल्यामुळे अनेक साहित्यिक मित्रांशी ओळख झाली. एम्.ए.च्या तोंडी परीक्षेसाठी प्रा. ल. ग. जोग आणि अनंत काणेकर हे परीक्षक होते. १९७२ मध्ये मला एम्.ए.ची पदवी प्राप्त झाली. या दोन वर्षांच्या काळात काही शाळांमध्ये शिकवत असताना चांगले सहकारी लाभले. हुसेन दलवाई, प्रफुल्लदत्त तेंडुलकर आदी मंडळींमुळे शिकणं आणि शिकवणं यामधून माझी अभ्यासू वृत्ती चिवट होत गेली. ती कायम राहिली.

प्रश्न :- सर, अध्ययन आणि अध्यापन यामधून तुमचा अभ्यास पक्का झाल्यामुळं तुमच्या पीएच्.डी.चा अभ्यासही तितक्याच गांभीर्याने केला असणार. त्या संदर्भात जरा सविस्तर सांगाल का?

देशमुख :- हो अगदी आनंदानं, मी एम्.ए. करत असताना मुंबईतील शाळांमध्ये शिकवण्याचा अनुभव घेता आला. त्यात माझं अध्यापन उत्तम होतं. एम.ए.चा निकाल लागला. त्यानंतर अलिबागमधील माझ्याच कॉलेजमधून मला प्राध्यापकीसाठी बोलावण्यात आले. रीतसर मुलाखत झाल्यावर मी तिथे रुजू झालो. प्रा. मा. ना. आचार्य आणि डॉ. अरविंद कुलकर्णी यांच्यासोबत काम करताना अनेक गोष्टी शिकता आल्या. प्रा. मा. ना. आचार्य, प्रा. डी. एस. कर्वे, प्रा. जेरे, प्रा. द. अ. देसाई, यांच्यासोबत होणाऱ्या चर्चेतून समीक्षक, संशोधक म्हणून मी घडत होतो. एम्.ए. करत असतानाच अनेक विषय मी पीएच्.डी.साठी डोक्यात ठेवले होते. मा. वा. ल. कुळकर्णी हे माझ्या समीक्षावाचनासाठी असलेलं एक प्रेरणास्थान होते. त्यामुळे त्यांच्या साहित्याबद्दल प्रेम होतंच. हा विषय मी मनाशी निश्चित केला होता. कुसुमावती देशपांडे, अनिलांचा प्रतितीवाद असेही विषय मी निवडले होते. आमचे मराठी विभाग प्रमुख व. दि. कुलकर्णी यांच्यासोबत चर्चा केल्यानंतर त्यांनी कुसुमावती देशपांडे यांच्या साहित्याविषयी मी संशोधन करावे असे सुचवले. 'मौजे'च्या श्री.पु. भागवत यांनीसुद्धा माझ्या विषयाचे कौतुक केलं. त्यासंदर्भात कवी अनिल यांच्याशी दोनदा भेट झाली, पण अभ्यासाला पूरक काही हाती आले नाही. त्याच दरम्यान शासनाच्या नवीन धोरणापायी अलिबाग कॉलेजमधील नोकरीवर मला पाणी सोडायला लागले.

आर्थिक तडजोडीकरता मुंबईतील 'सिंदिया वर्कशॉप लिमिटेड' या कंपनीत निवड होऊन मी कारकून म्हणून रुजू झालो. हा माझ्या आयुष्यातील निर्णय मी फार नाईलाजाने घेतला होता. तिथले राजकारण, व्यावसायिक घडामोडी या माझ्यासारख्या साहित्यिक

माणसाला झेपणाऱ्या नव्हत्या, तरी पैशाकरता मी ते स्वीकारले होते. त्यामुळे त्या नोकरीत मी अनेक चढ-उतार स्वीकारले. जयंत वष्ट, वसंत पाटणकर, अशोक बागवे, चंद्रकांत मर्गज यासारखी मंडळी मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालयात भेटत असत. एकीकडे कामातील ताण आणि दुसरीकडे अभ्यास ही कुतरओढ सुरू होती. पण तरी नेटाने अभ्यास चालू ठेवला. मार्गदर्शक व. दि. कुलकर्णी हे माझ्या कामावर खूश होते. प्रपंच, कारकूनगिरी, तिथलं युनियनचे राजकारण, संशोधन, गावाकडील जबाबदारी या सगळ्यामध्ये मी गुरफटलो होतो. कोणाकडे तक्रार करण्यासारखी नव्हती. अभ्यासाचा आनंद सोबतीला होता. त्या आनंदामुळेच मी १९७८ मध्ये प्रबंधाचा सारांश विद्यापीठाला सादर केला आणि ५ मे १९७८ माझी मौखिक परीक्षा होऊन मला पीएच्.डी. ही पदवी प्रदान करण्यात आली. अलिबागचे शिक्षक आ. ना. पेडणेकर जे स्वतः उत्तम लेखक, संशोधक होते त्यांनी घरी येऊन माझे कौतुक केले. पण जाताना त्यांनी लिहीत राहा अशी सूचना केली, हे माझ्यासाठी खूप महत्त्वाचे होते. त्यांच्या त्या सूचनेप्रमाणे मी नेहमी लिहिता राहिलो.

प्रश्न :- सर पीएच्.डी.च्या काळात अनेक अडचणींना पचवून तुम्ही प्रबंध लिहिलात त्यानंतरही सातत्याने तुमचे विविध विषयांवरील लेखन सुरू राहिले यासाठी आ. ना. पेडणेकर सर यांची प्रेरणादायी सूचना महत्त्वाची ठरली, नाही का?

देशमुख :- सरांनी सूचना दिली हे तर खरंच आहे पण मलासुद्धा आतून समीक्षणात्मक लेखन करण्यात रस होता. खरंतर आपल्याकडे पी.एच.डी. झाल्यानंतर अभ्यास सुटण्याची शक्यता अधिक असते. काहीच संशोधक सातत्याने काम करताना दिसतात. 'आलोचन', 'सत्यकथा', 'अभिरुची', 'महाराष्ट्र साहित्यपत्रिका', 'साहित्यसूची' या नियतकालिकांचा मी वर्गणीदार असल्यामुळे प्रा. वसंत दावतर, प्रा. वसंत कोकजे, डॉ. भीमराव कुलकर्णी, डॉ. द. दि. पुंडे यासारख्या अभ्यासू मंडळींशी स्नेह जमला होता. मराठी नाटक-रंगभूमीसंबंधी देखील अभ्यास सुरू केला होता. त्याबद्दलही लेखन केले. मित्रांच्या, शिक्षकांच्या सहकार्यामुळे आणि अभ्यासामुळे अनेकविध विषयांवर लिहिता आले. काही संस्थांमध्ये व्याख्यानांसाठी आमंत्रित केले गेले त्याकरतादेखील अभ्यासपूर्ण लेखन करून मी तयारी करायचो. आलोचना, अभिरुची, ललित, साहित्य संशोधन अशा अनेक उत्तम नियतकालिकांमध्ये लेख येत राहिले. विविध विषय कुणी ना कुणी सुचवत राहिले. अरुण टिकेकर यांनी 'महाराष्ट्र टाइम्स' मध्ये ग्रंथपरीक्षणासाठी संधी दिली. कामे मिळत गेली. मी लेखन करित राहिलो. या काळात माझी काळजी वाहणारे अनेकजण होते. माझी नोकरीची व्यथा अनेकजणांना माहिती होती त्यामुळे मदतीचा हात सदैव देणारे मित्र-शिक्षक होतेच. 'मौज' येथे संपादन सहाय्यकाकरता देखील वसंत पाटणकर यांच्या सांगण्यावरून भेटीस गेलो. तरी मनासारखे पैसे मिळतील याची खात्री वाटत नव्हती. एकीकडे आपण अध्यापन क्षेत्रात शिरावे असे कायम वाटत होते तरी तिथे या पूर्वी आलेला

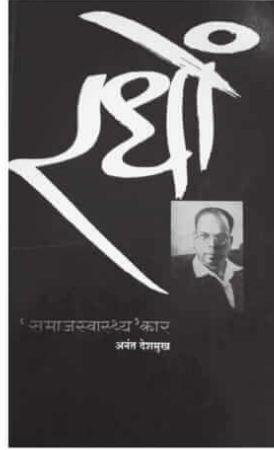
अनुभव गाठीशी असल्यामुळे 'रिस्क' हा घटक पुन्हा तपासून घ्यावा असे वाटत नव्हते, पण निश्चितच माझ्या कष्टाचे फळ मला मिळायचे होते म्हणून की काय 'महाराष्ट्र एज्युकेशन सोसायटी'च्या 'कला आणि वाणिज्य महिला महाविद्यालय'मध्ये मराठीचा 'व्याख्याता' म्हणून १९८७ मध्ये रुजू झालो. शासकीय अनुदानास हे महाविद्यालय पात्र असल्यामुळे तांत्रिक कोणती अडचण येणारी नव्हती. त्यामुळे 'सिंधिया वर्कशॉप'मधील माझा सासुरवास संपला आणि मी साहित्याच्या अवकाशात मुक्त अभ्यास करण्यासाठी सिद्ध झालो.

१९८८ च्या जूनमध्ये एस्.एन.डी.टी. महिला महाविद्यापीठात लेक्चरर आणि रीडरची जाहिरात निघाली. पदव्युत्तर वर्गाला शिकविण्यासाठी मी उत्सुक होतोच. तिथे निवड झाली आणि मी अगोदर अधिव्याख्याता, नंतर लेक्चरर म्हणून मुंबई केंद्रावर रुजू झालो. ३१ डिसेंबर २००७ मध्ये मी निवृत्त झालो.

प्रश्न :- सर, एस्.एन्.डी.टी.मधील तुमची कारकीर्द तुमच्या चरित्र - संशोधन ग्रंथलेखनासाठी महत्त्वाची ठरली का?

देशमुख :- हो. मी अगदी मान्य करतो की एस्.एन.डी.टी.मधील माझे दिवस मोलाचे होते, बरेच काही शिकण्यासारखे होते. नाटक आणि रंगभूमीबाबत 'नाट्यविचार' हे एक पुस्तक तोपर्यंत प्रकाशित झाले होते. एस्.एन्.डी.टी.मध्ये आल्यावर माझ्या ग्रंथनिर्मितीत भर पडू लागली. डॉ. स. ग. मालशे यांचा परिचय झाला. त्यांच्या संशोधनाचे सत्यशोधन हे सूत्र मला भावले. त्याचा पुरस्कार मी माझ्या लेखात केलासुद्धा. महात्मा फुले यांच्या 'तृतीय नेत्र' नाटकासंबंधीच्या संशोधनात य. दि. फडके, धनजय कीर यांच्यासमवेत डॉ. मालशे सरांना त्यांच्या काही त्रुटी दाखविल्या. त्यासाठी मलासुद्धा अभ्यास करावाच लागला. समाजस्वास्थ्यकार प्रो. र. धों कर्वे यांच्या चरित्रलेखनात य. दि. फडके यांनी जे लेखन केले, ते मनाला भावले नाही म्हणून प्रो. र. धों. कर्वे यांच्यावर एक स्वतंत्र प्रकल्प राबवला, तो करताना रघुनाथराव यांच्याविषयी माहिती शोधताना, 'समाजस्वास्थ्य'चे अंक शोधताना प्रचंड मेहनत आणि पैसे खर्च करावा लागला. नंतर त्या प्रकल्पाचे नाव झाले. अरुण जाखडे यांनी त्यासाठी सर्वतोपरी साहाय्य केले.

काही वर्षांपूर्वी 'समाजस्वास्थ्य' हे नाटक

रंगभूमीवर आले तेव्हा दिग्दर्शक अतुल पेठे यांनी माझ्याशी संपर्क साधून यासंदर्भात मार्गदर्शन घेतले. अगदी २०१७ ला सुद्धा या नाटकाचे अतुल पेठे यांनी काही प्रयोग केले तेव्हा या संहितेत बदल करावे लागले त्यासाठी सुद्धा या अभ्यासामुळे मला दिग्दर्शकास साहाय्य करता आले.

डॉ. भीमराव कुलकर्णी यांनी तुकारामांच्या अभंगावर व्याख्यान द्यायला आमंत्रित केले होते तेव्हा या विषयाकडे आपण लक्ष दिले नाही असे जाणवले म्हणून तुकारामांच्या गाथेचा अभ्यास केला. त्याच्या नोट्स काढल्या. जेव्हा मला विद्यापीठाच्या बहिस्थ विद्यार्थिनींसाठी तास घेण्याची वेळ आली, तेव्हा त्या सगळ्या अभ्यासाचा फायदाच झाला.

आमच्या विद्यापीठात डॉ. विजया राजाध्यक्ष यांची नियुक्ती दोन वर्षांसाठी केली होती. त्यांच्या सहवासाचा फायदा संशोधनासाठी, अभ्यासासाठी होत गेला. विद्यापीठातील अनेक जबाबदाऱ्या पेलताना माझा कस लागत होता, त्यातून मी अधिक घडत गेलो. या काळात 'आधुनिक नाट्यविचार', 'कुसुमाग्रज/ शिरवाडकर', 'विशाखाभोवती', 'संधीकाल', 'सत्यकाम' अशी पुस्तके प्रकाशित झाली, ज्याचा केंद्रबिंदू संशोधन होता. संशोधन - संपादन करताना 'आ. ना. पेडणेकरांच्या कविता', 'यात्रेकऱ्याचा वृत्तांत' या ग्रंथांची निर्मिती झाली. अनेक विषयावर लिहिले गेले, ते अन्य ग्रंथामध्ये प्रकाशित केले गेले.

प्रश्न :- सर, तुमच्या साहित्याचा केंद्रबिंदू समीक्षा आणि संशोधन आहे. संशोधन या शब्दाचे सविस्तर विवेचन कराल का?

देशमुख :- संशोधन हा शब्द फारच वरवरच्या पातळीवर सध्या उपयोजला जात आहे. संशोधन ही वृत्ती असली पाहिजे. संशोधनाकरिता शारीरिक श्रम आणि त्यापेक्षा स्वतःची बुद्धी झिजवायला हवी. संशोधकाच्या अभ्यासामुळे साहित्याच्या क्षेत्रात काहीतरी नवीन परिमाण लाभत असते. संशोधक जेव्हा काही वेगळे मत मांडतो त्यामुळे पूर्वीच्या वा अज्ञात असलेल्या विषयाकडे वेगळ्या दृष्टीने पाहता येते. त्यातून काही वाद जरी निर्माण झाले तरी त्याविषयीचे विविध पैलू लोकांसमोर येतात ते सहन करण्याची आणि आपले मत नीटपणे पटवून देण्याची क्षमता संशोधकांमध्ये असली पाहिजे.

सुरुवातीला संशोधन शब्द समजावून घेऊ. सं+शुद्धी याचा अर्थ समग्रतेनं केलेले शुद्धीकरण.

अभ्यासकाच्या मनात एखादा अभ्युपगम असतो. त्याआधारे तो निरीक्षण करतो. साकल्यानं विचार करतो. पृथक्करण, चिकित्सा करतो आणि काही एका निष्कर्षाप्रत येतो. यातून संशोधन पूर्ण होतं.

Invention, discovery and research अशा तीन संज्ञा या करिता वापरतात. शुद्ध विज्ञानात होते ते Invention. साहित्यात होते तो research. आपण साहित्यातील आणि त्यातही मराठी साहित्यातील संशोधनासंबंधी विचार करणार आहोत.

त्यातही दोन प्रकार उघड उघड दिसून येतात. पहिला म्हणजे स्वानंदपर संशोधन : राजवाडे, फाटक, पोतदार, प्रियोळकर, मालशे (स.गं.), ढेरे यांचे संशोधन या प्रकारात येते. दुसरा प्रकार म्हणजे उपजीविकेकरिता वा नोकरीतील पदोन्नती वा लाभासाठी केलेले संशोधन: हे प्रायः महाविद्यालयातील वा विद्यापीठातील प्राध्यापक करतात. या महाविद्यालयीन आणि विद्यापीठीय प्राध्यापकांना आर्थिक सहाय्य मिळते. मायनर आणि मेजर रिसर्च प्रॉजेक्टसाठी यूजीसी संस्था अनुक्रमे काही हजार आणि काही लाख रुपये अनुदान देते. शिवाय पुस्तकं खरेदीसाठी आणि प्रवासासाठी आणखी काही रक्कम मंजूर करते. यातील संशोधनाविषयी काही विशेष म्हणायचे नाही. पण मराठीत स्वानंदपर संशोधनाची एक दीर्घतर परंपरा दिसून येते. ही मंडळी आपली बुद्धी, आपला वेळ आणि पैसा घालून स्वतःच निवडलेल्या विषयात झोकून देते आणि कसदार संशोधन सिद्ध करते. मराठीतील संशोधनाचा दर्जा यांच्या अथक् प्रयत्नाने सिद्ध होतो आणि पुढच्या पिढ्यांना ते मार्गदर्शक ठरते. यात आज तरी डॉ. अरुण टिकेकर (त्यांची तारतम्य, जनगण अशी पुस्तक, चरित्रे आणि पुण्यासंबंधीचे संपादन), डॉ. सदानंद मोरे (लोकमान्य ते महात्मा), शेषराव मोरे (काँग्रेसने आणि गांधीजींनी अखंड भारत का नाकारला?), डॉ. अनंत देशमुख (रथों अधिक अन्य लेखन), श्री. मा. भावे (जीर्णोद्धार), मकरंद साठे (मराठी रंगभूमीच्या तीस रात्री : या प्रकल्पास फेलोशीप मिळाली होती.), जया दडकर (आजवरचे सर्व लेखन), सुहास बहुलकर (साप्ताहिक विवेक चित्र-शिल्पकोश आणि अन्य लेखन), दीपक घारे (साप्ताहिक विवेक चित्र-शिल्पकोश आणि अन्य लेखन), डॉ. प्रदीप कर्णिक (मराठी संशोधन पत्रिकेत वेळोवेळी प्रकाशित होणारे त्यांचे एकोणिसाव्या शतकासंबंधीचे लेखन) अशी काही ठसठशीत नावे कुणाच्याही डोळ्यांसमोर यावीत. यात भर पडू शकते, पण ही टाळता येणार नाहीत.

प्रश्न :- आजचा काळ हा सामाजिक-शैक्षणिक-वैचारिक स्थित्यंतराचा काळ आहे, अशा काळात संशोधनाची गरज आज आहे का ?

देशमुख :- काळ बदलला आहे, हे खरंय पण संशोधन होणं सुद्धा गरजेचं आहे. आपल्या 'संशोधनाचा वाङ्मयेतिहास' अभ्यासताना अनेक नावे आपल्या डोळ्यांसमोर येतात. प्रियोळकर, बनहट्टी, ढेरे, मालशे, फडके, फाटक इत्यादी. त्यांनी त्यांच्यापरीने या संशोधन क्षेत्रात स्वतःला बुडवून घेतले. वि. ल. भावे, रा. श्री.

जोग, अ. ना. यांसारखी मंडळी आपापल्या परीने प्राचीन, अर्वाचीन वाङ्मयाचे इतिहास लेखन करणारी होती. एखादे नियतकालिक, आपापली सांप्रदायिक रचना, तिची चिकित्सा दरवेळी होणे गरजेचे असते, त्याच प्रमाणे एखादा ग्रंथ, ग्रंथकार, ग्रंथप्रकार यासाठी सुद्धा संशोधन होणे गरजेचे असते. त्यामुळे वाङ्मयीन संस्कृती समृद्ध होत असते. जीवन गतिमान झाले. त्यामुळे आजच्या जीवनाशी ह्या संशोधनाचा काय संबंध, त्याचा काय उपयोग असे न म्हणता स्वतःच्या संस्कृतीतील सांस्कृतिक, साहित्यिक संचितांचे जतन करण्यासाठी संपादन, संशोधन गरजेचे आहे. आपल्याकडे अद्यापही कित्येक हस्तलिखिते, बाडे, पोथ्या छपाईचा स्पर्श न झाल्यामुळे अज्ञातात आहेत. ज्ञात-अज्ञात कवी, लेखक आहेत, तसेच पूर्वी झालेल्या ग्रंथनिर्मितीकडे, चरित्रात्मक लेखनाकडे पुन्हा एकवार सूक्ष्म पद्धतीने पाहण्याची गरज आहे. एकाच व्यक्तीची चार चरित्रे उपलब्ध असतील तर त्यातील सत्यासत्यता पडताळून घेण्याची आज आवश्यकता आहे. १९ व्या शतकाच्या शेवटी-शेवटी आणि या शतकाच्या पूर्वार्धात निर्माण झालेल्या संशोधकांनी स्वतःच्या विषयावरील आत्यंतिक प्रेमापोटी, सत्यान्वेषी वृत्तीमुळे, चिवट संशोधन निष्ठा, अपार श्रम घेण्याची तयारी असल्यामुळे त्यांना प्रसिद्धी आणि यशही मिळाले. प्रतिकूल परिस्थितीतही त्यांनी स्वतःच्या कर्तृत्वाने हे यश संपादन केले, पण आज मात्र अनेक गोष्टींची उपलब्धता आहे, त्यामुळे त्या गोष्टींचा फायदा करून घेत, तंत्र आणि विज्ञान यांचा साहाय्याने आपल्या भाषेतील अनेक ग्रंथ जतन करण्याची देखील आवश्यकता आहे.

प्रश्न :- सर, संशोधनाच्या ज्या पद्धती आहेत त्यात बदल होणे गरजेचे आहे का? आणि तसे बदल झाले आहेत का?

देशमुख :- हो, जरूर. पूर्वापार चालत आलेल्या संशोधनाच्या ज्या पद्धती आहेत त्यामध्ये कालांतराने बदल होणे अपेक्षित आहे आणि विषयांमध्येही बदल होण्याची आवश्यकता आहे. आपल्या समीक्षापद्धती ह्या पाश्चात्य समीक्षापद्धतीवर आधारित असलेल्या आहेत. त्याबाबत जे-जे काही बदल तिथे होत गेलेत ते आपल्याकडे सुद्धा स्वीकारले गेले पाहिजेत. तसेच स्वतःची समीक्षापद्धती सुद्धा आपल्याला निर्माण करता यायला पाहिजे. आपल्याच देशात विविध भाषांमध्ये असलेल्या समीक्षापद्धतींबद्दलही बोलले गेले पाहिजे. मराठी समीक्षापद्धतीला स्वतःचा चेहरा-मोहरा मिळाला पाहिजे. त्या दृष्टीने पावले उचलली गेली पाहिजेत. आज संशोधन जे केले जाते ते गुणवत्ता सिद्ध करण्यासाठी केले जातंय असं चित्र दिसतंय. हे बदलले पाहिजे.

प्रश्न :- सर, तुम्ही जेव्हा पीएच्.डी. केलंत त्यावेळी व. दि. कुलकर्णी यांच्यासारख्या महान अभ्यासकाने तुम्हाला मार्गदर्शन केले, तुम्ही सुद्धा काही काळ पीएच्.डी.साठी मार्गदर्शन केलंत. मार्गदर्शक कसा असावा ?

देशमुख :- मार्गदर्शक आपल्या विद्यार्थ्यांना समजून घेणारा असावा.

एकदा का त्या विद्यार्थ्यांला आपण स्वीकारले की त्याच्या चांगल्या वाईट क्षमतांचा विचार करणं गरजेचं असतं. आपण सुद्धा आजन्म विद्यार्थी आहोत ही भूमिका असली पाहिजे. त्याच्या विकासप्रक्रियेत अडसर न होता त्याच्या विचारांना, बुद्धीला चालना देण्यासाठी प्रयत्नशील असणे गरजेचे आहे. त्याची उपेक्षा होणार नाही याची काळजी घ्यावी. त्याला संशोधन करण्याची अभिलाषा आहे त्या विचाराचा आदर केला गेला पाहिजे अन्यथा नवीन संशोधन निर्माण होणार नाही. त्याचे परिणाम आपल्यालाच भोगावे लागतील.

प्रश्न :- सर, आज काळ फार वेगवान स्थितीत पुढे जात आहे. तुम्ही मराठीचा अभ्यासक, अध्यापक म्हणून बरीच वर्ष काम केलं आहे. तुम्ही शिकत होतात तो अभ्यासक्रम, शिकवत असलेला अभ्यासक्रम आणि आताच अभ्यासक्रम यातील होत गेलेले बदलाबाबत तुम्हाला काय वाटते ?

देशमुख :- आमच्या वेळचा अभ्यासक्रम हा जास्त कठीण होता हे अगदी निर्विवाद सत्य आहे. त्याकाळी शिक्षकही उत्तम असायचे. १०+२चा अभ्यासक्रम आला, पदवी, पदव्युत्तर अभ्यासक्रमात काळानुसार बदल होत गेले. मी शिकवत असताना देखील मराठी भाषेला, साहित्याला पोषक असा अभ्यासक्रम होता. आताच्या काळात मराठी भाषेची पिछेहाट, विविध बोर्डांचे पॅटर्न, त्यात इंग्रजी भाषेला आलेले अवास्तव महत्त्व यामुळे मराठी भाषा आणि मराठी साहित्याला पोषक असे वातावरण राहिले नाही. आमच्यावेळी वेगवेगळी मासिके असायची ज्ञान आणि मनोरंजन याला पूरक अशी मासिके आमच्या काळात होती त्यामुळे वाचनाची आवड लागली आणि पाठ्यपुस्तकांखेरीज अवांतर वाचनातून आमचा अभ्यास आणि व्यक्तिमत्त्व, समज, परिपक्वता येत होती. आताचे लाईफ फास्ट झालेले आहे पण आपल्याला आपल्या भाषेसाठी, साहित्यासाठी प्रयत्नशील राहायला पाहिजे.

प्रश्न :- 'महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ' यांच्यातर्फे आपल्याला उत्कृष्ट ग्रंथनिर्मिती पुरस्कार मिळाला, तेथील ग्रंथनिर्मितीबाबत माहिती सांगाल का ?

देशमुख :- 'महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ' हे मराठी साहित्य, संस्कृती व कला तसेच विज्ञान, आधुनिक तंत्रज्ञान, समाजविद्या यांच्या कक्षेत येणाऱ्या विषयांवर मराठीमध्ये ग्रंथरचना करण्यासाठी विविध वाङ्मयीन योजनांना चालना देणे, मदत करणे हे या मंडळाचे उद्दिष्ट आहे. मौलिक आणि बहुविध वाङ्मयनिर्मितीसाठी ते कार्यरत आहे. ज्ञान आणि संस्कृतीच्या विकासासाठी साधनस्वरूप व आधुनिक विज्ञान व तंत्रज्ञान यातील प्रगतीची माहिती देणारी, मूलभूत ज्ञान देणारी पुस्तके व अभिजात

मधु मंगेश कर्णिक यांच्या हस्ते 'महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ' यांच्यातर्फे उत्कृष्ट ग्रंथनिर्मिती पुरस्कार स्वीकारताना डॉ. अनंत देशमुख

ग्रंथाची भाषांतर स्वस्त किंमतीत मराठी वाचकांना उपलब्ध करून देण्यावर मंडळ लक्ष केंद्रित करत असते. येथे अनेक योजना राबवल्या जातात, पण लोकांना या संस्थेबद्दल फार माहिती नसल्यामुळे ही संस्था दुर्लक्षित राहते. तसेच येथे निर्माण झालेली पुस्तके लोकांपर्यंत पोचत नाहीत. वितरणाच्या बाबतीत ही संस्था काही अंशी कमी पडते हे सत्य नाकारता येत नाही. याबाबतीत सुधारणा व्हायला पाहिजे असे अजूनही वाटते.

प्रश्न :- सर, साहित्यात अनेक घडामोडी होत आहेत. साहित्य संमेलनं नको त्या गोष्टीसाठी गाजतात. साहित्यातील वाद, प्रवाद नव्याने निर्माण होतात. मराठी समोर आज अनेक प्रश्न आहेत हे आपण अनुभवतोय, या सगळ्या काळात साहित्यिकांनी काय करावे असे तुम्हाला वाटते ?

देशमुख :- हे वास्तव खूप त्रासदायक आहे. साहित्यातील वातावरण खूप प्रदूषित असं झालंय हे खरंय. खरेतर साहित्यसंमेलनं झालीत म्हणजे साहित्याचा विकास होतो असं समजणं चुकीचं आहे. संमलेनातील निवडप्रक्रिया सुधारली हे चांगले झाले. साहित्यातील वाद, प्रवाद हे होत राहणार, त्यामुळे दुही माजता कामा नये. तटस्थतेने पाहण्याची दृष्टी आपण सगळ्यांनीच ठेवली पाहिजे. साहित्यात फळ्या निर्माण झाल्या तर मराठी साहित्याची वृद्धी होणार नाही. इंग्रजी माध्यमाचे प्रस्थ वाढत चालले आहे. मराठी संस्कृती लोप पावते आहे. मराठी शाळा, मराठी शिक्षक, प्राध्यापक यांचे प्रश्न ऐरणीवर आहेत. नियतकालिके बंद पडत आहेत, पुस्तकविक्रीत घट होतेय अशा परिस्थितीत आपण सगळ्याच मराठी लोकांनी, भाषकांनी, संस्थांनी एकत्र यायला हवं असं मला वाटतं.

संवादक : प्रा. दीपा ठाणेकर
भ्रमणध्वनी : ९८२०१६३१२७
deepathanekar73@gmail.com

मॅन बुकर पारितोषिक हा आज इंग्रजी भाषेतील अत्यंत प्रतिष्ठेचा समजला जाणारा सन्मान आहे. यंदा तो अरब भाषेतील लेखिका जोखा अलहार्ती हिला दिला गेला आहे. जगातील विविध सांस्कृतिक परिवेशात राहणारे आणि लेखन करणारे साहित्यिक, त्यांचे साहित्य इंग्रजीत अनुवादित झाल्याने साऱ्या जगातील वाचकांसमोर येतात. त्यांची पुस्तके विविध देशात जातात, त्यांवर परीक्षणं येतात, सेमिनार होतात. एकूणात साहित्यिकाचे भाग्य उजळते. ४४ लाख रुपये रकमेचा हा पुरस्कार मूळ लेखक आणि अनुवादक यांच्यात समसमा वाटला जातो. यंदाच्या स्पर्धेत अखेरच्या पाच साहित्यिकात चार स्त्रिया होत्या हे विशेष. फ्रान्स, जर्मनी, पोलंड चिली ह्या देशातील ह्या लेखिका होत्या. त्यांतून जोखा अलहार्ती ह्या अरब भाषेतून लेखन करणाऱ्या लेखिकेची कादंबरी 'सेलेस्टियल बॉडीज' निवडली गेली.

४१ वर्षीय जोखा अलहार्ती अत्यंत देखणी आहे. तिचे पारंपरिक हेड स्कार्फ मधील फोटो पाहतांना वाटले, जर तिच्या केसांची महिरप चेहऱ्या भोवती दिसेल तर ती अधिकच सुंदर दिसेल! ओमानमध्ये

ती सुलतान कब्बुस विद्यापीठात शिकवते. आपला पती असबीन अलहार्ती, मुलगा हुसेन इब्राहिम आणि मुलगी जस्मीन यांच्यासह ती ओमानला राहते. एडिंबरा विद्यापीठातून तिने अभिजात अरेबिक साहित्य घेऊन डॉक्टरेट केली आहे. तिची ही कादंबरी मेरिलिन बूथ या अमेरिकन विद्वान अनुवादिकेने इंग्रजीत आणली आहे. मेरिलिन बूथ ही ऑक्सफोर्ड विद्यापीठात अभिजात अरबी साहित्य शिकवते. अरब संस्कृतीचे भरजरीपण, खास करून अभिजात अरबी साहित्याचे प्रतिबिंब ह्या कादंबरीच्या भाषेत व रचनेत पडलेले आहे. इंग्लिश भाषेच्या वाचकांना ह्या अनोख्या वाळवंटी प्रदेशातील संस्कृती कळू शकेल.

जोखाच्या लेखनात ओमानच्या प्राचीन संस्कृतीतील अनेक सुंदर पदर तर दिसतात पण तिथे १९७० पर्यंत सुरू असलेल्या गुलामीच्या प्रथेबद्दलची वेदनाही कळते. या कादंबरीच्या अगोदर तिने अनेक लघु कादंबरीका, कादंबऱ्या लिहिल्या आहेत. अनेक पारितोषिकांची ती मानकरी आहे. ही कादंबरी तिने २०१० मध्ये स्कॉटलंडमधील एडींबराच्या वसतिगृहात असताना लिहिली होती.

मॅन बुकर आंतरराष्ट्रीय पारितोषिक
विजेती अरब साहित्यिक

जोखा अलहार्ती

संजीवनी खेर

जोखा अलहार्ती ह्या अरब भाषेतील लेखिकेच्या कादंबरीला यंदाचा मॅन बुकर पारितोषिक मिळाले. अरुंधती रॉय, किरण देसाई, अरविंद अडिगा, सलमान रश्दी (माजी भारतीय) यांना हा पुरस्कार मिळाला होता.

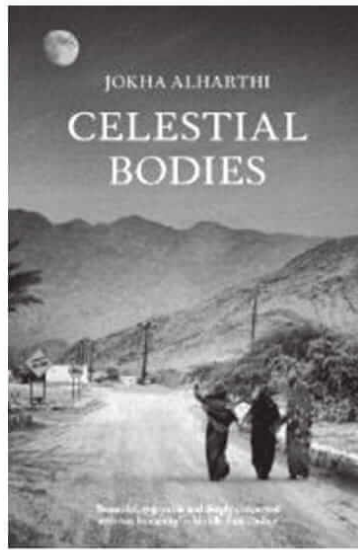
स्वतःच्या भाषेत लिहिणे म्हणजे स्वदेशात जाण्यासारखेच तिला वाटत होते. घरच्या आठवणींनी जीव कासावीस झाला की ती ओमानमधील लोकांबद्दल लिहू लागे. अरब लोक म्हणजे आपल्याला फारसा ठाऊक नसलेला सांस्कृतिक परिवेश. आपले लोक अरब अमिरातीत सगळं आयुष्य घालवतात. मनःपूत पैसा कमावतात,

तिथली आतिथ्यशीलता अनुभवतात, व्यवसायाच्या निमित्ताने ज्या वरवरच्या ओळखी होतात त्याबद्दल बोलतात. काही जणांना तेथील सामान्यांच्या जीवनाची होरपळ दाखवण्यात रस असतो, पण ह्या साऱ्यातून तिथली माणसं, सामाजिक जीवन, समृद्ध संस्कृती समजून घ्यायचा प्रयत्न होत नाही. मध्यपूर्व (खरं तर आपण मध्य पश्चिम म्हणायला हवं, आपल्या पश्चिमेला आहेत हे देश) देशात इस्लाम ही

समान गोष्ट असली तरी सामाजिक, वैयक्तिक जीवन हे भौगोलिक आणि सांस्कृतिक परंपरांनी, साहित्य, दृक्कला, नृत्य गायनादि कलांनी बहरलेले असते. एक भाषेचा अडसर, आपल्या संस्कृतीच्या श्रेष्ठतेचा अहंकार यामुळे आपण एका फार मोठ्या आनंदापासून

स्वतःला वंचित ठेवतो. तुर्की भाषेतील काही साहित्य आता मराठीत आलंय पण ते अपवादानेच घडतं. नोबेल पारितोषिकाने अनेक साहित्यिक जगासमोर आणलेत. उदा. ओरहान पामुक, नगीब महाफूज. मध्य पूर्वेत सर्वसामान्य लोक बोलतात अरेबिक भाषा, तिचे अनेक पोटभेद आहेत. सिदीक अरेबिक ही इजिप्तमध्ये तेथील राष्ट्रीय भाषा आहे. काव्यात्मकता हे अरेबिक भाषेचे वैशिष्ट्य आहे.

तसं पाहिलं तर तर ओमान लहानसा देश आहे. बदायुनी जीवनपद्धती सामान्यांत भिनलेली आहे. आतिथ्यशीलता, पाहुण्यांचे स्वागत, आपल्या समृद्ध ऐतिहासिक वारशाचा अभिमान तेथील लोकांना आहे. तेथील किल्ले, मशिदी, गालिचे मनाला मोहवून टाकतात. १९९२ च्या सुमारास आम्ही मस्कतला गेलो होतो, तेव्हा तेथे सर्व क्षेत्रात स्त्रियांचा वावर दिसत होता. एका आधुनिक जगाचे रहिवासी असल्याची चिन्हे होती. तेथील म्युझियममध्ये मात्र त्यांच्या बदायुनी जीवनाची झलक दिसत होती. मध्यपूर्व म्हटले की बेली डान्स जगापुढे येतो, हा प्रकार सेंशुअस- तरुणींच्या आकर्षक हालचाली-नृत्य व लोकसंगीताचा बाज

असलेल्या संगीतामुळे लोकप्रिय आहे. पण तो म्हणजेच तेथील कलाप्रकाराचे केंद्र असे होत नाही. एकेकाळी परंपरांच्या जोखडात अडकलेला ओमान आज अनेक क्षेत्रात पंख पसरत आहे.

हे सारे मी जोखा अलहार्टीबद्दलच्या लेखात का देत आहे? तेथील जनजीवन कळले की मग माणसं, त्यांच्या भावभावना, आशा, अपेक्षा, निराशा, लढे कळू शकतात. मुळात काही अपग्रह मनात न ठेवता पाहिलं तर भूगोल, इतिहास, कला यांनी घडवलेली, बिघडवलेली मानवी मनाची घालमेल, धडपड कळू शकते. एका कलात्मक आनंदाची प्राप्ती वाचकाला होऊ शकते. एका आजवर कुणाला ठाऊक नसलेल्या, बाजूला पडलेल्या अल-अवाफी ह्या खेड्यातील कहाणी, 'सेलेस्टिअल बॉडिज' ह्या कादंबरीत सांगितली आहे. परिवर्तनशील वातावरणातील समाज, त्याच्या मनातील द्वंद्व परंपरांशी द्यावा लागणारा झगडा ह्या कादंबरीत तीन बहिणींच्या जीवनपटात दिसतो. अनेक ओमानी, विदेशी वाचकांनी ह्या कादंबरीबाबत प्रदीर्घ परीक्षणात्मक लेखन केलंय. अनेक ब्लॉगवर हे लेखन आहे.

जोखा अलहार्टीच्या एका शाळासोबत्याने एक लेख लिहिला आहे. या लेखात तो म्हणतो- आपलं जीवन इंटरनेटने व्यापण्याअगोदरचे मस्कत आमच्या डोळ्यांसमोर उभं राहिलं. फारशी वाचन संस्कृती नव्हती. अरबांचे जीवन आहे तसे चित्रित न करता पाश्चात्यांना हवे तसे ते लेखनातून चित्रित केले जात होते. निषेधाचा सूर कुठेच येत नसे. सामान्यांना होणारा त्रास, तगमग कुठेच नसे. असलीच तर ती गावगप्पा, गॉसिप ह्या स्वरूपात असे. सगळीकडे आमचा देश, संस्कृतीच महान असेच बोलले, लिहिले जात असे. आपण एका सांस्कृतिक आणि आर्थिक महानतेकडे चाललो आहोत, ती आपली परंपरा आहे असे सांगितले, डोक्यावर ठोकले जायचे; पण जोखा अलहार्टीने लोकप्रिय लेखन न करता जनसामान्यांचा जीवन संघर्ष मांडला आहे. तीन स्त्रियांच्या, बहिणींच्या स्वतःच्या जीवनाकडून असलेल्या इच्छा, आसक्ती, अपयश सारे पचवून घडत असलेले जीवन चितारलं आहे. कुठेही तिने पाश्चात्यांना समजावे अशी भाषा, समजावणी केलेली नाही. ज्यांना हा देश, लोक जीवन समजून घ्यायचं त्यांनी आपली समज वाढवावी!

अभिजात अरबी साहित्याचा गुण आहे त्याची काव्यात्मक शैली, तीच तिने ह्या कादंबरीत वापरली आहे. सर्वसामान्य कुटुंबातील, माय्या तिच्या छोट्याशा शिवणयंत्रासह खेड्यात

राहतेय. स्वप्नं पाहतेय दुसऱ्याच कुणाची तरी पण तिच्या प्रेमात पडलेल्या अब्दुल्लाशी ती लग्न करते. तोही समृद्ध उद्याची स्वप्नं पाहतोय, पण त्यांची लेक, नाव लंडनस. तिला मात्र आपल्या भांडकुदळ नि क्रूर प्रियकराहून दूर होत, स्वतःसाठी कॅनडात करियर करायचंय. तिच्या आईला आपल्या बालपणी आपल्या एका श्रीमंत दुष्ट नातलगाकडे राहावं लागलेलं असतं. गुलाम झईफाने अब्दुल्लाला वाढवलेलं असतं, ह्या मंडळींपैकी काही जण पूर्वीचे गुलाम आहेत वा गुलामांची मुलं आहेत. काही जणांना फसवून तर काहींना विकत घेतलं गेलंय. लेखिकेने कुठेही उसने कढ काढून त्यांची दुःखं लिहिली नाहीत वा ज्यांनी गुलाम बाळगले वा आफ्रिका, केनिया, बलुचिस्तानातून माणसं पकडून आणली त्यांचे कौतुक वा त्यांच्या जीवनाचे चकचकीत रूप मांडलेलं नाहीय.

अबदुल्लाला गुलामांना दिली जाणारी क्रूर वागणूक आठवे. त्यांना कडक उन्हात खांबाला बांधले जाई. अन्न पाण्याशिवाय उभं केलं जाई, कुणी मदतीला गेलं तर त्यालाही जबर मारहाण होई. हा त्याचा भूतकाळ होता पण लंडनला मात्र तिचे स्वप्न पुरं करायचं आहे. ओमानमधील गुलामीच्या प्रथेचे कायद्याने १९७० साली निर्मूलन झाल्यानंतर अनेक पूर्वाश्रमीच्या गुलामांच्या मुलानातवंडांना ह्या भूतकाळापासून दूर जायचंय. विसरायचंय वा ज्या क्रांतिकारकांनी सुलतानांच्या विरुद्ध बंड केलं होतं, त्यांना त्या वातावरणाहून दूर जाऊन आर्थिक उन्नती साधायचीय. लेखिकेच्या मते तेलाचा पैसा

देशात खेळायला लागल्यापासून लोकांची वृत्ती आणि जीवनाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोनही बदलला, नव्या संधी उपलब्ध झाल्या.

सेलेस्टियल बॉडीज म्हणजे अंतरिक्षातील वस्तू वा चमचमणारे तारे. चंद्र हा आपल्याला जवळचा उपग्रह कवी लेखकांच्या प्रेमी जनांच्या मनाला मोहवणारा, शांतवणारा चंद्र ही रम्यगोलाकर रहस्यमयी चीज. चंद्र हा खाली आणि वर सर्वच गोष्टींवर आपला अंमल चालवतो. सर्व अंतरिक्षीय गोष्टीत चंद्र हा अधोजगाशी अधिकचा असतो. ह्या कादंबरीचे अरबी भाषेतील नाव 'सय्यैदात अल-कमर (लेडीज ऑफ द मून)'. भूतकाळ नि भविष्यकाळ यांच्या सीमेवरचा वर्तमान ह्यात कादंबरीतील पात्रं हिंदोळत राहतात.

ह्या कथेत अनेक लोकांच्या कहाण्या येतात. दोन परिवारातील अनेक जण, त्यांचे नातेसंबंध हे कळायला जरा वेळ लागतो पण आपण टॉलस्टॉयच्या कहाण्यांतील उच्चाराला अवघड नि नात्यांची गुंतागुंत जर समजावून घेतली असेल तर ही पण समजू शकेल असे लेखिकेच्या शाळतील सहाध्यायी लिहितात, तसेच कादंबरीचे ओमानी वाचक कळवतात. आरंभीच वाचकांचा गोंधळ होऊ नये म्हणून वंशवृक्ष दिला आहे त्यामुळे कोण कुणाचे काय लागतात ते कळते. लहान-लहान प्रकरणात कादंबरी विभागली आहे. सुरुवात ओमानच्या ऐतिहासिक बदलाने होते. पात्रांच्या आयुष्यात विसाव्या शतकापासून ते एकविसाव्या शतकाच्या दरम्यान होणारे बदल टिपताना कथा वेग घेते. कथेतील वसाहती साम्राज्यानंतर १९२०च्या सिबच्या तहाने समाजात मोठे बदल घडू लागतात. मस्कतचे सुलतान आणि तेथील इमाम यांच्यात तह होतो. ओमानचे स्वाधिकार मान्य करित आधुनिकता नि परंपरा यांतील संघर्ष सुप्त तर कधी उघडपणे सुरू झाला, तेव्हाच देशात सांस्कृतिक दुफळीला आरंभ झाला. एकीकडे जुने जीवन, परंपरा यांचे गौरवीकरण तर दुसऱ्या बाजूला धर्मनिरपेक्ष विचारधारा समाजात दिसू लागतात. परंपरेला घट्ट चिकटून असलेले, आदिवासी जीवनमूल्यांचे पाठीराखे नि जागतिक बदल ध्यानात घेऊन होणारे बदल कादंबरीत लोकांच्या बदलत्या जीवनशैलीत प्रतिबिंबित होऊ लागते.

ह्या कादंबरीतील तीन बहिणींची कहाणी आहे माय्या, अस्मा आणि खवाला. तिघींच्या जीवनातील बदलाने समाजातील बदल जाणता येतात. बदलांचे वास्तव परंपरेत अडकलेल्या नि त्यातून सुटू पाहणाऱ्या स्त्रिया यांच्या तगमगीतून दिसते. ह्या तरुणींच्या जीवनात प्रेम भावना, लैंगिक वासना यांना स्थान असते की नाही? पारंपरिक समाजात स्त्रीच्या ह्या भावनांची मुळीच कदर नसते. माय्याला अलि बिन खालिफबद्दल खूप आकर्षण असते तो कामासाठी लंडन जातो पण त्याच्या हाती काही लागत नाही. तिचे प्रेम अव्यक्तच राहते. ती आईवडिल ज्याच्याशी लग्न करायला सांगतात त्याच्याशी लग्न करते पण मन मात्र खालिफ पाशीच घुटमळत राहते. ती आपल्या मुलीचं नाव लंडन ठेवते. हीच मुलगी एकदम व्यवहारी निघते. हवं तेच करते. दुसरी तरुणी आहे अस्मा तिला काव्य नि इतर साहित्याची आवड असते. तिच्या वडिलांचे एका बदायुनी मुलीवर प्रेम असते.

ते सदा लैला मजनुच्या काव्यात मग्न असतात. अस्माला हवं तसं प्रेम मिळत नाही. तिसरी तरुणी खवाला एक असफल प्रेमाचं दुःख उराशी कवटाळत एकटी राहत असते. आपल्या कॅनडाला गेलेल्या प्रियकराकरिता वाट पाहण्यात तिला सुख असतं. ह्यातील काव्यप्रेमी तरुण-तरुणी, घरेलू स्त्रिया म्हणी, वाक्प्रचारातून आपले वाक व व्यवहार चातुर्य दाखवणाऱ्या आहेत. मन मारून दीर्घ प्रतीक्षा करणाऱ्या तरुणी, ते आपल्या ध्येयासाठी कठोर होणाऱ्या तरुणीही ह्या बदलत्या जीवनशैलीतून निर्माण झालेली पात्रं आहेत. कादंबरीत वारंवार वापरलेली गेलेली काव्यं हळुवारपणा, संयमाने, त्यागाच्या भावनेने घेतलेले निर्णय, तीव्र आकर्षणाचे क्षण हे आधुनिक जीवनशैलीच्या वाचकांना एक वेगळाच प्रत्यय देतात. पौरात्य परंपरागत आयुष्य जगणाऱ्या स्त्रिया, समाज कसकसा बदलत जातो, सुख मिळवू शकतो की नाही हे व्यक्तिगत दृष्टिकोनावर अवलंबून असले तरी एक वेगळ्या पृष्ठभूमीवरील जीवन समोर येते हे निश्चित. जोखाचे सामर्थ्य हे बदल नेमकेपणाने टिपण्यात आहे. अरब स्त्रीचं कणखर व्यक्तिमत्व तिचं वास्तव जोखाच्या इतरही साहित्यातून दिसतं. तिची नवी कादंबरी 'बिटर ऑरेंज'चाही आता अनुवाद होत आहे. तिच्या लघु कादंबऱ्या, बालकथा ललित लेख यांनाही वाचक पसंती आहे.

'सेलेस्टियल बॉडीज' ह्या कादंबरीच्या मुखपृष्ठावर व्हर्जिनिया वुल्फची ओळ आहे. 'बट देअर इज नो गेट, नो लॉक, नॉट बोल्ट ढॅट सेट अपॉन माय फ्रिडम ऑफ माय माईंड' ओमान सारख्या इस्लाम धर्मीय, परंपरावादी देशात राहत असताना आपल्याच समाजातील पूर्वीच्या गुलामगिरीच्या, पुरुषसत्ताक जीवनपद्धतीतील स्त्रीच्या घुसमटीची साहित्यातून दखल घ्यायला धैर्य लागते. तिच्या रक्तातच ते असावे. जोखाच्या मावशीने नुकतेच एव्हरेस्ट शिखर सर करून तसे धैर्य दाखवलंय तसंच जोखाने हे पुस्तक लिहून दाखवलंय. एका छोट्याशा खोलीत बसून केलेले लेखन, कसे जगडव्याळ रुप घेते हे साहित्यातील जीवनदर्शनातून दिसते. अवघड, नाजूक, हळव्या भावभावना व्यक्त करायला शब्दांसारखे समर्थ व्यासपीठ नाही.

– संजीवनी खेर

भ्रमणध्वनी : ९८२१४११४७२

दूरध्वनी : (०२२) २४१४१६६९

sanjeevanikher@gmail.com

('जोखा अलहार्दी'चे हे पुस्तक वा इतर पुस्तकं मी वाचलेली नाहीत पण नेटवर तिच्या पुस्तकांची कथा, अनेक वाचकांनी लिहिलेली परीक्षणं, वाचकांचे ब्लॉग वाचून ही माहिती मी 'शब्द रुची'च्या वाचकांसाठी दिली आहे. बुकरसारख्या आंतरराष्ट्रीय पुरस्कारविजेत्या लेखिकेची व तिच्या लेखनाची ओळख करून देण्याचा हेतू यामागे आहे. त्यातील मतं ही माझी नाहीत.)

कबिराचे विणतो शेले
कौसल्येचा राम बाई...
कौसल्येचा राम...

लहानपणी कधीतरी कानावर
आलेल्या या ओळी कायमच्या लक्षात
राहिल्या. कबिराशी आपला संबंध
कधी आला, याचा शोध घेताना मी
इतका मागे जातो. त्यापूर्वी कबिराचा
परिचय झालेला असणार, म्हणूनच

उपरोक्त ओळी आवडल्या. लक्षात राहिल्या. पंढरीचा पांडुरंग
भक्ताला मदत करतो त्याच्या गौष्टी आजोबा सांगायचे, तेव्हा
कबीर त्या संतांमधला एक वाटायचा. फक्त याचा देव राम. सगळे
संत तसा हा. तो उत्तरेकडे होऊन गेला हे फार नंतर कळले. पुढे
कधीतरी मोरपीस धारण केलेले कबिराचे चित्र पाहिले. शालेय वयात
कधीतरी, 'कल करे सो आज कर आज करे सो अब...' ऐकायला
मिळाले. त्यानंतर कधीतरी, ढाई
आखर प्रेम का पडे सो पंडित होय हे
वचन ऐकायला, वाचायला मिळाले.
कबीर हिंदू-मुस्लीम ऐक्याचे प्रतीक
आहे. तो रामरहीम दोघांना मानत
असे वगैरे माहिती योगायोगाने आणि
हळूहळू मिळत गेली.

हिंदीमध्ये 'कविताकोश' नावाची
एक वेबसाईट आहे. हिंदीतील अनेक कवींच्या कविता तिथे वाचायला
मिळतात. एकदा मला तिथे कबिराचे दोहे वाचायला मिळाले. आवडले
म्हणून मी त्यांची प्रिंटआऊट घेतली आणि घरी जाताना गाडीत ते
वाचायचे ठरवले. सायंकाळी पाच साडेपाचला मी ते वाचू लागलो आणि
त्यातला पहिला दोहा मराठीत अनुवादित केला. करावा वाटला नि केला
इतके ते काम सहज झाले होते. माझ्या हाती असलेल्या दोह्यांपैकी काही
दोहे त्या दिवशी प्रवासात अनुवादित केले. उरलेले अनेक मला कळले
नव्हते. पुन्हा दुसऱ्या दिवशी आणखी काही दोह्यांची प्रिंट घेतली आणि
काहींचा अनुवाद केला. त्या एकूण आठ दोह्यांच्या अनुवादाने मला
प्रचंड आत्मविश्वास दिला.

पहिला अनुवाद असा उतरला होता...

चाह मिटी चिंता मिटी मनवा बेपरवाह
जिसको कुछ नही चाहिये वह शहंशाह
अनुवाद असा...

ज्याची आशा नुरली ज्याला चिंता उरली नाही
बादशहा तो जगातील या ज्याला हवे न काही
आणि त्यातला आठवा दोहा होता...

साधू गाठ न बांधे उदर समाता लेय
आगे पीछे हरी खडे जब मागे तब देय
त्याचा अनुवाद असा केला होता...

साधू गाठीशी नच ठेवी पोटी चिमटा घेई

कबिराच्या दोह्यांचा छंदोबद्ध अनुवाद करताना...

वैभव चाळके

'कबीर आणि त्यांचे दोहे' यांच्यावर
जनसामान्यांनी विलक्षण प्रेम केले.
कवितेचा अनुवाद हे आव्हान हे तर
खरेच त्यातून विशिष्ट रूपबंधाची चौकट
सांभाळत अनुवाद करणे, हे तर अधिक
मोठे आव्हान!

तसा ठेवण्याचा निर्णय घेतला. इथे शब्दशः अनुवाद चूक, पण
भावाथनि मात्र अगदी नेमका!

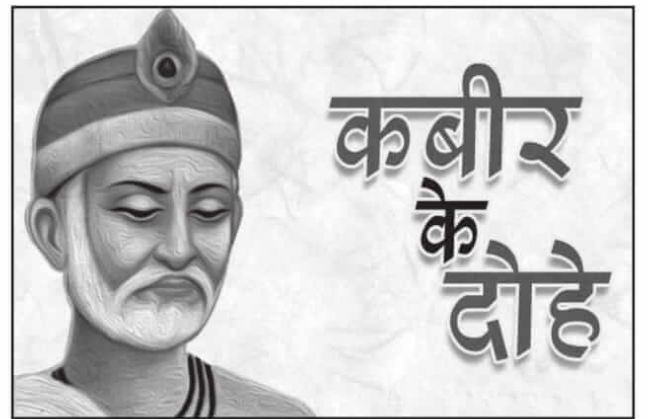
हे आठ दोहे एकाच वृत्तात अनुवादित झाल्यामुळे मी खूश
झालो होतो. आता मला आपण एका मोठ्या सफरीवर निघालो
आहोत याची जाणीव झाली होती, पण एखादे वेळी असे यश
मिळू लागले की थोडे थांबावे, धीराने घ्यावे, अशी शिकवण

मी लोककथांमधून शिकलो
होतो. मी काही काळ थांबायचे
ठरविले. २००९ च्या ऑगस्ट
महिन्यात मी पहिले आठ दोहे
अनुवादित केले. मग जाणीवपूर्वक
थांबलो. मला कारागिरी करायची
नव्हती. थांबण्याचा धीर धरण्याची
हातोटी मला तत्पूर्वी १५ वर्षांच्या

काव्यलेखनाने शिकवली होती. पुढे २६ ऑक्टोबर २००९ या
दिवशी म्हणजे अख्खा सप्टेंबर, जवळजवळ सगळा ऑक्टोबर संपत
आलेला असताना, एक दिवस एक दोहा मनात धर करून राहिला
आणि ज्वालामुखीप्रमाणे उद्रेकाने बाहेर आला.

मूळ दोहा असा होता...

साधू ऐसै चाहिए जैसा सूप सुहाय
सारा सारा को गहि रहे थोथा देई इडाय
मराठीत अवतरलेला दोहा असा होता...
साधू सुपासमान असावा फोले उडवुन देई
विवेकवाच्याच्या मदतीने निके तेवढे घेई

यातल्या फोले, विवेकवारा आणि निके या शब्दांनी मी चकित झालो. कसले अस्सल मराठी रूप घेतले होते दोह्याने! ज्ञानेश्वरांच्या 'अमृतानुभवाचे अर्वाचिनीकरण' विंदांनी केले आहे. त्या पाण्यावर बहुधा या ओळी सुचल्या असाव्यात. आता कबिराला असा ज्ञानेश्वर आणि विंदांचा हात लागल्यामुळे मी धन्य झालो. माझा आत्मविश्वास वाढला. त्या बहरात मी आणखी काही दोह्यांचा अनुवाद केला. या बहरातला शेवटचा दोहा २८ क्रमांकाचा आहे. म्हणजे या बहरात मी वीस दोह्यांचा अनुवाद केला. हा बहर साधारण चार दिवसांचा होता. त्यानंतर थेट एप्रिल महिन्यात तीन एप्रिलला मी आणखी काही दोहे अनुवादित केले. मग २४ मेपर्यंत विश्रांती. २४ मेला साधारण पंधरा दोहे अनुवादित केले. पंचवीस तारखेला रजा घेतली. २६ ला पुन्हा नऊ दोहे अनुवादित केले. पुन्हा दीर्घ रजेनंतर २७ जुलैला बारा दोहे, ९ ऑगस्ट ला १८ दोहे, १० ऑगस्टला अकरा दोहे २२ ऑगस्टला दहा दोहे असे पहिले शंभर दोहे मी मी २००९च्या ऑगस्ट पासून २०१०च्या ऑगस्टपर्यंत लिहून पूर्ण केले होते.

या एक वर्षाच्या कालावधीत मी झपाटल्यासारखा कबिराचा विचार करत होतो. कबिराच्या दोह्यांचा विचार करत होतो. कबिराच्या विचारांचा विचार करित होतो. अनुवादित झालेले दोहे मित्रमंडळाला ऐकवीत होतो.

मी असता तो नव्हता आता तो आहे मी नाही
अंधाराचे फिटले जाळे दीप पाहिला मीही

हा दोहा अनुवादित करताना मला आदिनाथ पंथाची माझ्या घरात असलेली परंपरा आधाराला आली होती.

प्रेम हवे मग वेश तुझा तो असो कोणता काही
गृहस्थ हो वा वानप्रस्थ हो त्याने फरक न होई

हा दोहा अनुवादित करताना मला ओशोंचे 'सब भाव का मूल प्रेम है' हे चिंतन कामी आले होते.

घर जाळा घर तरते आणि घर तारा घर जळते
कबीर म्हणे हे आश्चर्यच की मढे यमाला खाते

हा दोहा अनुवादित करताना 'नाथा घरची उलटी खूण' आणि 'मुंगी उडाली आकाशी तिने गिळले सूर्याशी' ही संतपरंपरा मनात जागी झाली होती, हे मला आजही लख्ख आठवते.

छोट्यांना पावतो हरी करि मोठ्यांचा दुस्वास
मुंगी खाते साखर मोठा हत्ती अंकुश त्यास

हा अनुवाद करताना 'लहानपण देगा देवा मुंगी साखरेचा रवा' हे संत तुकारामांचे वचन न आठवले तर तो मराठी माणूसच नव्हे, नाही का?

हर एका ठोकून पाहिला कुणी माझा येथे
माझे माझे काय म्हणावे मोहाचे हर नाते

हा अनुवाद करताना मुक्ताबाईंनी घेतलेले नामदेवाची परीक्षा, वारकरी संप्रदायाच्या विचारावर पोसलेल्या माझ्यासारख्या माणसाला न आठवले तरच नवल होते.

गर्व नको रे करू कबिरा हसू नको रंकास
सागरात ही जीवननौका पुढचे ज्ञात कुणास

हा अनुवाद होत असताना पाठीमागे 'पंढरीच्या पांडुरंगा बिगी

बिगी धाव रे बुडालेली नाव माझी किनाऱ्याला लाव रे' हे गीत नकळत ऐकू येत होते.

सोन्याच्या पात्रात जेवतो संकट त्याच्या संगे
जो मातीचा घेई कटोरा दुःख त्याचे भंगे

हा अनुवाद करताना गाडगे महाराजांची आठवण झाली, तुकडोजी महाराजांची 'या झोपडीत माझ्या' ही कविता आठवली आणि बाबांनी गावावरून मुंबईला येताना, खिशात पैसे नसतील, अंगावर दागिने नसतील तर मुंबईत पुरुषाला भीती नाही, असा जो सल्ला दिला होता, तोही आठवत राहिला होता.

'दैनिक नवाकाळ'मध्ये उपसंपादक म्हणून गेले अनेक वर्षे काम करतो आहे. नवाकाळमधून मी 'सुवर्णकण' नावाचे एक सदर चालवत होतो. त्या सदरात 'कबीर म्हणे' नावाने एक लेख लिहिला. २ एप्रिल २०१० रोजी तो छापून आला. अनेक वाचकांनी दाद दिली. अनेकांनी 'पुस्तक काढा' असा सल्लाही दिला. वाचकांचा प्रतिसाद पाहून मी तोवर अनुवादित झालेले दोहे दोन भागांत छपावेत असे संपादकांना सुचविले, पण त्यांच्याकडून सूचना आली की रोज एक छापू या. लोकांना आवडेल. मग 'नवाकाळ'मधून रोज एक अनुवादित दोहा छापला जाऊ लागला. अर्थातच बरोबर मूळ दोहा यायला हवा होता, पण अनुवाद करतानाचा हेतू पांडित्यप्रदर्शनाचा नव्हता तर कबिराचे विचार, त्याच्या भावना लोकांपर्यंत आपल्या भाषेत पोहोचवाव्यात हा होता. म्हणून मी थेट अनुवादित दोहेच छापण्याला दिले. शेवटचे काही दिवस मी त्या प्रकाशित होणाऱ्या दोह्यांखाली माझा मोबाईल नंबर दिला होता. अनेक वाचकांनी फोन करून प्रतिसाद दिला. अनेकांनी ते संग्रही ठेवल्याचे सांगितले आणि अनेकांनी 'मूळ हिंदी दोहा का दिला नाही?' म्हणून तक्रारही केली.

कबिराच्या दोह्यांच्या अनुवादाच्या निमित्ताने अनेक पुस्तके घरात आली. ज्येष्ठ विज्ञान लेखक लक्ष्मण लोंढे यांनी त्यांच्या भावाने, आत्माराम लोंढे यांनी कबिराच्या दोह्यांचा केलेला अनुवाद मला बक्षीस म्हणून दिला. ज्येष्ठ स्तंभलेखक रविप्रकाश कुलकर्णी यांनी पुण्यावरून अ. ह. भावे यांनी अर्थ उलगडून दाखवलेले कबिराच्या दोह्यांचे पुस्तक आणून दिले. आनंद भावे यांनी कबिराचा सिनेमा पाहण्याची शिफारस केली. दोह्यांच्या स्लाईड बनवून फेसबुकवर त्या शेअर केल्या. ज्येष्ठ साहित्यिक कादंबरीकार राजन खान यांनी फेसबुकवर सगळे एकदम प्रकाशित करण्याऐवजी रोज एकेक प्रकाशित केला तर चिंतनासाठी ते अधिक चांगले झाले असते असे कळविले.

कबिराच्या दोह्यांचा अनुवाद हे माझे अनेक वेडांपैकी एक वेड आहे. त्यात एक बौद्धिक आनंद आहे. कबीर समजून घेत-घेत तो समजून देण्यात एक आगळी नशा आहे. या अशा नशापानासाठी तर आपले जीवन आहे, नाही का?

- वैभव बळीराम चाळके

भ्रमणध्वनी : ९७०२७२३६५२

Vaibhav.b.chalke@gmail.com

नाळ तोडताना

झाड उतरते खोल
झाडांना कळते ओल
गर्भातील पाण्याचे
तू बांध जरासे खोल

मी ऊरफाटेस्तोर रडलो
नाळ तोडताना
काळीज कसे तू शिवले
बाळ तोडताना...

करुणेच्या काठावरती
तू सांग उभी का बाई
सरणाच्या देहावरती
केव्हाच हरवली आई

मनोज बोरगावकर

भ्रमणध्वनी : ९८६०५६४१५४

॥ मर्यादास्त्रीयोत्तम ॥

कानात फुलं खोवून
तू एकटीच भटकते हवे तिथे?
नो प्लॅन्स, नो बुकिंग्ज?
कोणाशी पण मैत्री करते प्रवासात?
टपरीवर चहा पिते, पानही खाते...?
मैत्रिणीची प्रश्नांची सरबत्ती

नजरेत भरणारे पण डोळ्यांना सलणारे
माझे डौलदार नृत्य आणि
कमानदार शरीर
अचानक दुय्यम ठरते मग,
ठळकपणे जाणवत रहाते
माझी पुरुषी उंची अन्
रुंद खांदे-
मुक्त, बेफिकीर स्त्री
वाटते पुरुषीच मग,
मित्र हळूच कुजबुजतो
आपल्या नात्यात
तू पुरुष मी बाई...

रश्मी सोवनी-पारसकर

भ्रमणध्वनी : ९५५२२२९२९२

शिवाजी पार्क, दादर म्हटले की काही स्थळे पटकन डोळ्यांसमोर येतात..बालमोहन शाळा, पोटाची भूक भागवणारे जिप्सी, प्रकाश, आस्वाद, शिवाजी मंदिर, सावरकर सभागृह इत्यादी ह्या स्थळांमध्ये वाचकांची वाचनाची आवड जपणारे वसंत वाचनालय हे नाव आवर्जून घेतले

पाहिजे. वसंतचे सर्वेसर्वा सावरकरकाकांशी माझे सूर २० वर्षांपूर्वी वाचनामुळे जुळले, ते कायमचे! पुस्तके व वाचन ह्या विषयाच्या अनुषंगाने त्यांच्याशी अनौपचारिक गप्पा मारण्याचा योग नुकताच जुळून आला. ह्या गप्पांमधून वेगळेच काका समोर आले.

सावरकरकाकांचा जन्म ७ जानेवारी १९४० सालचा. कोकणातील खेड तालुक्यामधील सोनगाव हे त्यांचं मूळ गाव. प्राथमिक शिक्षण सोनगावचेच. त्यांचे वडील बंधू बाळाराव सावरकर हे स्वातंत्र्यवीरांचे स्वीय सचिव. ह्याच कारणास्तव त्यांचे घर वाळीत टाकले गेले..

पोटा-पाण्यासाठी काका मुंबईत आले. (१९५७ साली मे महिन्यात चिपळूण ते मुंबई हा प्रवास त्यांनी बैलगाडीतून केला.)

काकांना नेमक्या ह्या व्यवसायाची कल्पना कशी काय सुचली? हा माझा प्रश्न. ते म्हणतात, खरं तर माझ्या पिढीपर्यंत त्यांच्या घरी कोणीच नोकरी केली नव्हती. मुंबईत आल्यावर खिशात पैसे नसल्याने त्यांनी महिना ४० रुपयावर एका बुक-स्टॉलमध्ये नोकरी केली आणि ह्याच नोकरीत त्यांना व्यवसायाची नवी संधी दिसली.

प्रत्यक्ष वाचनालय सुरू करायच्या आधी त्यांनी जुनी शैक्षणिक पुस्तकं अर्ध्या किमतीत विकण्याचा व्यवसाय सुरू केला परंतु त्यात गुंतवणूक अधिक असल्याने त्यांनी ह्याच व्यवसायाला नवीन स्वरूप दिलं. त्याकाळी एकेका विषयावर अनेक लेखकांची गाईड्स निघायची, जी घेणं प्रत्येकाला परवडायचं नाही म्हणून त्यांनी चक्र गाईड्सचं वाचनालय

पुस्तकांचा दरवळला वसंत निरुता भाटवडेकर

वाचनसंस्कृती लोप पावते आहे अशी हाकाटी करून उपयोग नाही ती कसोशीने जपली पाहिजे. वसंत सावरकर हा असाच एक ध्येयवेडा माणूस...

चालू केलं. शिवाजी पार्कमधील गडकरी चौकात, आता जिथे चायना ब्रीस्टो रेस्टॉरंट आहे, तिथे एका जुन्या कपाटापासून त्याचं वाचनालय चालू झालं. ह्या वाचनालयातून त्यांना पैसेही बरे मिळू लागले.

मग त्यांनी गाईड्सबरोबर काही पुस्तकंही विकत घेतली. बाबुराव

अर्नाळकरांच्या पुस्तकांवर वाचकांच्या उड्या पडायच्या. (काका, २५ रुपये शेकडा ह्या दराने त्यांची पुस्तके घेत.) ह्यानंतर त्यांनी वाचकांच्या गरजा, व स्वतःची निरीक्षणशक्ती ह्या जोरावर वाचक व पुस्तकेही वाढवली. त्याकाळी र.वा. दिघे, ना.सी. फडके, वि.स. खांडेकर, पु.ल. देशपांडे ह्या प्रसिद्ध लेखकांची पुस्तके वाचनालयासाठी घेतली. सुरुवातीला ते सायकलवरून

घरपोच पुस्तके द्यायचे. दादर, माहीम, वांद्रा ह्या विभागापर्यंत ते सायकलवरून सेवा देत. ह्या सेवेची मर्यादा यायला लागल्यावर ती बंद केली, पण ह्यामुळे त्यांच्यातील कळकळ लोकांपर्यंत पोचली व विश्वासही वाटू लागला.

आधीपासूनच दादर विभागातील

बरेच मान्यवर त्यांचे सभासद आहेत किवा होते. कै. श्रीकांत ठाकरे ह्यांचे कुटुंब, कै. सुधीर फडके, हंसा वाडकर, गजानन जहागिरदार, सुधीर जोशी, मनोहर जोशी, रंजना जोगळेकर, रेखा कामत, माधव मनोहर ही काही नावे.

सध्या वाचनालय असलेल्या जागेत वसंतकाकांनी दिनांक १७ जुलै १९५७ रोजी स्थलांतर केलं. ही जागा शिवाजी पार्क येथील दादासाहेब रेगे मार्गावर ब्राह्मण सहाय्यक संघाच्या समोर आहे. तिथे

हे वाचनालय गेली ६० वर्षे कुठच्याही सरकारी अनुदानाशिवाय, वैयक्तिक निधीशिवाय हे वाचनालय ८०० वाचकांची व १५० बालवाचकांची, वाचनाची भूक भागवत आहे.

व्यवसायातील ह्या ६० वर्षांच्या यशाचे गमक काय? हा सर्वांनाच पडणारा प्रश्न.

खरं वसंतच्या नजीक दोन मोठी वाचनालये केवळ

दहा-पंधरा मिनिटांच्या अंतरावर आहेत. तरी देखील वाचनालय उघडणे हे धाडस म्हटले पाहिजे. ते धाडस पुढेही त्यांनी वेळोवेळी दाखवलं. आरंभापासूनच ते वाचकांना देवासमान मानतात. कालानुरूप त्यांनी वाचनालयात अनेक बदल केले. सुरुवातीस गार्ड्रुस जाऊन त्याची जागा निरनिराळ्या लेखकांच्या पुस्तकांनी घेतली. लहान मुलांसाठी रंजक गोष्टींपासून, विज्ञान, कथा, बडबडगीते, गोष्टींच्या सीडीज आदींचा समावेश त्यांनी वाचनालयात केला. लहान मुलांना उन्हाळ्याच्या सुट्टीत खेळण्यांची अधिक गरज असते. प्रत्येक वेळेस प्रत्येकाला सर्व प्रकारची, बौद्धिक, शैक्षणिक, शारिरीक विकास करू शकतील अशी खेळणी घेणं शक्य होत नाही. तेव्हा त्यांनी खेळण्याची लायब्ररी २००५ सालापासून चालू केली. हवे तितके दिवस ती खेळणी ते मुलांना ठेवू देतात. खेळण्याच्या निमित्ताने लहान सभासदांचे पाय वाचनालयास लागतात. (वाचन वाढीसाठी ते गरजेचे आहे.)

वाचनालयामधील सर्व पुस्तकांना कव्हरं व ती शिवण्यासाठी त्यांनी, त्यांच्या मित्रांच्या सहाय्याने 'सुनिता' नामक यंत्र विकसित केलं आहे.

सुरुवातीला वाचनालयाचा जम बसवण्यासाठी दादर, बांद्रा, माहीम, वरळी भागात सायकलवरून पुस्तकं घरपोच दिली आणि ह्याचमुळे त्यांना सभासद मिळत गेले. ह्या सभासदांनी वाचनालयाची इतर ठिकाणी प्रसिद्धी केली. त्यांनी स्वतःवरही काही नियम घालून घेतले आहेत. ते सकाळी बरोबर ८:३० वाजता वाचनालय उघडतात. तसकच दुसऱ्या सत्रात दुपारी ३:३० वाजता वाचनालय सर्व वाचकांसाठी उघडलं जातं.

एखाद्या वाचकांनी त्यांची आवड सांगितल्यास, ते पुस्तक मागवलं जातं. एखाद्या लेखकाचं पुस्तक वाचकांना आवडल्यास, त्या लेखकाची इतर पुस्तकेही त्या वाचकाला सुचवली जातात.

सभासद वाचकांना, पुस्तक परत करण्यासाठी वेळेचं बंधन नाही. सभासद ते पुस्तक कितीही काळ बाळगू शकतात.

वाचकांना वाचनालयात कितीही वेळ पुस्तक बघण्याची, हाताळायची मुभा आहे. एखादं पुस्तक मिळत नसल्यास

वाचनालयाचा कर्मचारी वर्ग त्वरेने मदत करतो.

फोनवरूनही एखादं पुस्तक हवं असल्यास वाचक तसे सांगू शकतात. वाचक यायच्या आधी ते पुस्तक त्यांच्यासाठी काढून ठेवलं जातं.

काकांना एकदा का वाचकाची आवड कळली की, ते त्या आधारे पुस्तके वाचनासाठी सुचवतात. ह्या सर्वांमुळे वाचकांशी त्याची नाळ कायमची जुळते.

वाचनालयात इंग्रजी व मराठी दोन्ही भाषेतील बरीच मासिके, साप्ताहिके आहेत. वाचकाने इंग्रजी पुस्तक नेल्यास त्याला, मराठी पुस्तकंही काका वाचायला देतात. हे ते मराठीच्या प्रेमापोटी करतात.

ह्या सर्व कामात त्यांची पत्नी सुखदा सावरकर, मुली, मुलगा ह्यांचा व मनमिळाऊ कर्मचारी वर्गाचा मोलाचा वाट आहे.

काकांनी कधीही शासकीय मदत (निधी), वैयक्तिक अनुदान घेतले नाही. वाचक हाच धर्म आणि त्यांची सेवा हेच खरं कर्म, हे त्यांचं ब्रीदवाक्य आहे.

स्पर्धेच्या जगात मनोरंजन वाहिन्यांमुळे, इंग्रजी माध्यमातील शिक्षणामुळे वाचनालयाला सुद्धा कधी-कधी मंदीचा सामना करावा लागतो. दहा मिनिटावर 'दादर सार्वजनिक वाचनालय' तर पुढे १५-२० मिनिटांच्या अंतरावर माहीम सार्वजनिक वाचनालय अशी दोन मोठी वाचनालये असतानाही त्याचं हे व्यावसायिक, अनुदानविरहीत, खाजगी मालकीचं वाचनालय विभागात लोकप्रिय आहे. मराठी भाषेची कितीही गळचेपी झाली, वाचकांचा दुष्काळ जरी जाणवला तरी जोपर्यंत वसंतकाका सावरकरांसारखे तळमळीने वाचनसंस्कृती जपणारे आणि वाचक हाच परमेश्वर मानणारे लोक आहेत, तोवर साहित्य सहवासाचा वसंत असाच फुलत राहील असा विश्वास वाटतो.

— निरुता भाटवडेकर

भ्रमणध्वनी : ९८२०६ २२७०२

nirut68@yahoo.com

॥ग्रंथान्नी॥*

कणसं बडवल्याप्रमाणे लोकशाही बडवणाऱ्या नेत्यांबद्दलचा संताप या कवितांमध्ये ठासून भरलेला आहे.

पोळणाऱ्या डांबरी वाटा तुडवताना स्वतःचा शोध घेणारा

हा कवी चन्द्रकलेसारखी हळू हळू फुलणारी प्रीत

शब्दांमधून लीलया गुंफत जातो. जगण्याला उभारी देणारा

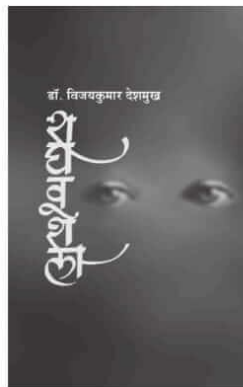
काळ या कवितांमधून जिवंत झाला आहे. विजून स्वतः

ची ही गाथा कुठलाही आविर्भाव न आणता अत्यंत

प्रांजळपणे स्वतःच्या अस्सल स्वरात मांडली आहे. या

मनस्वी कविमित्राला मनःपूर्वक शुभेच्छा!

— दासू वैद्य

राघवशीला

डॉ. विजय देशमुख

मूल्य १०० रुपये

सवलतीत ६० रुपये

दुसऱ्या महायुद्धाच्या विजयाच्या उन्मादानं आलेल्या युद्धज्वरामुळे अमेरिकेत 'आहे रे' आणि 'नाही रे' या वर्गातली दरी वाढायला लागली होती. युद्धामुळे आलेली समृद्धी अनेक कुटुंबांना आर्थिक / शैक्षणिक स्थिरता आणि भविष्याबद्दल आशावादी बनवण्यात मोलाची भूमिका बजावत होती. चाळीस-पन्नासच्या दशकातली

जीवनमूल्ये युद्धानंतरच्या पिढीसाठी कालबाह्य ठरायला लागली होती. अशा वेळी हर्बर्ट क्लटर या शेतकरी कुटुंबातील चौघांचा अगदी निर्वृणपणे खून झाला. अमेरिकेतील कन्सास शहरातील होलोकॉम्ब परिसरातील या घटनेने सगळी अमेरिका हादरली.

त्याचे पडसाद पार दूरवर उमटले. हर्बर्ट क्लटर फारच सज्जन शेतकरी होता. सगळ्यांना मदत करणारा, त्याची बायको-मुलं कुणाच्या अध्यात मध्यात नव्हती. तरीही त्यांचा खून व्हावा हे कुणाला पचनी पडेना. ही बातमी टुमन कपोतेच्या वाचनात आली. 'ब्रेकफास्ट अँट टिफनी' हा चित्रपट त्याच्या १९४८ साली प्रकाशित झालेल्या कादंबरी वरूनच बेतला होता. या चित्रपटातली ऑड्री हेपबर्न (तिचा काळा ड्रेस) प्रचंड सुंदर दिसते. या चित्रपटाला अनेक पुरस्कार देखील मिळाले होते. टुमन कपोतेच्या मनात हर्बर्ट क्लटरच्या खुनात एका कादंबरीचं बीज दडल्याची जाणीव झाली. तीच कादंबरी म्हणजे 'इन कोल्ड ब्लड'. त्या काळात टुमन कपोते स्वतःगे असल्याची चर्चा होती. त्याची मैत्रीण हार्पर ली हिला ('टू किल अ मॉर्किंग बर्ड' या कादंबरीसाठी १९६१ साली पुलित्झर पारितोषिक मिळाले होते.) सोबत घेऊन तो न्यूयॉर्कवरून १७०० किमी दूर असलेल्या कन्सास शहरात पोचला.

पेरीस्मिथ आणि रिचर्ड डिक हिकॉक हे साधे भुरटे चोर असतात. तुरुंगातच त्यांची एकमेकांशी ओळख होते. एकदा एके ठिकाणी त्यांना हर्बर्ट क्लटर या सधन शेतकऱ्याकडे काम करणारा साधा भोळा नोकर भेटतो. तो या दोघांना मालकाच्या सधन समृद्ध फार्म हाऊसबद्दल बऱ्याच गोष्टी सांगतो.

'इन कोल्ड ब्लड'

गणेश कुलकर्णी

अस्सल वाचक सतत काहीतरी नवं शोधत राहतो. या शोधात अन्य भाषांमधली पुस्तकं हमखास असतातच. या नव्या सदरातून वाचता-वाचता सापडलेल्या अशाच काही पुस्तकांविषयी...

TRUMAN CAPOTE'S
**IN
COLD
BLOOD**

Written for the screen and directed by RICHARD BROOKS
Music by QUINCY JONES / A COLUMBIA PICTURES RELEASE / PANAVISION

त्याच्या मते मालकाने तळघरातल्या तिजोरीत खूप धन लपवून ठेवले आहे. डिक आणि पॅरीच्या मनात लालसा उत्पन्न होते. दोघांची स्वतःची बरीच स्वप्ने असतात. पण कुठल्याही स्वप्नांची पूर्तता करण्यासाठी लागणारा पैसा त्यांच्याकडे नसतो. दोघेही शेतकऱ्याच्या घरी चोरी करण्याचं ठरवतात. प्रचंड मोठ्या

शेतातलं शेतकऱ्याचं घर अनायसे गावाच्या अगदी आडबाजूला असतं. कन्सास सिटीचं वर्णन करताना लेखक सांगतो की, ठरावीक मंदिरं जशी तिथे पोचण्याअगोदरच आपल्या दृष्टीस पडतात तसेच कन्सासमधले वातावरण आपल्या नजरेत भरते.

हे दोघं त्या सज्जन शेतकऱ्याच्या घरी संध्याकाळी उशिरा पोचतात. मालकाला दम, मार देऊन सगळं घर उचकटतात. तळघरात घेऊन जातात. मालक त्यांना विनवणी करून सांगत राहतो की मी सगळे व्यवहार बाँडच्या रूपात करतो, रोख रक्कम माझ्याकडे नाही. पण दोघांचा यावर विश्वास बसत नाही. खूप रात्र सरल्यावर दोघेही आपली ओळख कुणाला पटू नये म्हणून त्या चौघांचा अगदी निदर्शपणे खून करतात. शेतकऱ्याची बायको, दोन मुले आणि शेतकरी हकनाक बळी जातात. त्यांचा कुणी खून करू शकतो यावर तमाम शेजारीपाजारी विश्वासच ठेवायला तयार होत नाहीत, इतका तो परिवार सज्जन असल्याचं ते सारेच सांगत राहतात. ही प्रत्यक्षातली घटना घडली १९५९ साली. मग कन्सास शहरातला मुख्य तपास अधिकारी ऑल्विन डेव्यू जंगजंग पछाडून या दोघांना पकडतो. त्यांची केस कोर्टात दाखल होते. या दोघांना बघायला त्या काळात बरेच जण आतुर होते. दोघांना फाशीची सजा ठोठावली जाते. दोघांनाही १९६५ साली फाशीवर लटकवण्यात आले.

या कथेवर लेखक तब्बल सहा वर्षे काम करत होता. खून झाला त्या कन्सास शहरातील क्लटर दांपत्याच्या शेजारी पाजारी राहणाऱ्यांच्या असंख्य मुलाखती लेखकाने घेतल्या. प्रत्यक्ष तपास अधिकाऱ्यांकडून अनेक गोपनीय

कागदपत्रे टुमन कपोतेला हाताळायलाही मिळाली. प्रत्यक्ष तीन पातळ्यांवर लेखक ही कादंबरी मांडतो. मृतांचे नातेवाईक, स्वतः खून करणारे आणि खून झाले त्यांचे शेजारीपाजारी! या सगळ्यांच्या बरोबर गप्पा, मुलाखती यातून जवळजवळ आठ हजार पानांचा दस्तऐवज तयार झाला. त्यातून कपोते ने ३४३ पानांची ही कादंबरी अक्षरशः कोरून काढली आहे. (आपल्याकडे श्रीकांत सिनकर असे गुन्हेगारांना भेटून बोलून वगैरे कादंबरी लिहायचे. त्यांच्या आर्थररोड तुरुंगातील पोलिस अधिकाऱ्यांशी चांगल्या ओळखी होत्या.) यात त्या काळातल्या कादंबऱ्यापेक्षा या कादंबरीतले वेगळेपण म्हणजे खुन्यांची मानसिकता जाणण्याचा प्रयत्न! डिक हिकॉक आणि पेरीस्मिथ यांच्याशी बोलून लेखकाने पार त्यांची कौटुंबिक पार्श्वभूमी जाणून घेतली. त्यांच्या मानसिक आंदोलनांची दखल घेतली आणि ते सगळं कथेच्या प्रवाहात बेमालूमपणे मिसळून टाकलं. म्हणजे पेरीस्मिथची पार्श्वभूमी लेखक मांडतो. तसेच डिक हिकॉक अनाथ असण्याचा संदर्भही वाचकांना देतो. नकळत आपण खून करणाऱ्याची मानसिकता देखील महत्त्वाची आहे हे समजून घेण्याचा प्रयत्न करतो. लेखक खून कोणी केला, खुनी पकडले जातील का? अशा तऱ्हेचं कुठलही रहस्य मांडायला जात नाही कारण या सगळ्या गोष्टी त्यावेळी सगळ्यांनाच माहीत होत्या. तो निव्वळ वस्तुस्थिती मांडतो. कादंबरी रिपोर्ताजच्या अंगाने जात असली तरी वाचताना खिळवून टाकते.

यातली खून करण्याच्या पद्धतीतली हिंसा पार अंगावर येते. आपल्याकडे मराठीत विजय तेंडुलकरांनी हिंसा हा विषय फारच भेदकपणे आणि जिऱ्हाळ्याने हाताळला आहे. त्यांना गुन्हेगारी, कैदी, तुरुंग/फाशी या गोष्टीतला खरेपणा जाणून घ्यायचा प्रचंड सोस होता. स्वतः ते कैदी म्हणून कारागृहात देखील जाऊन आले होते. तो अनुभव, त्यातला प्राजळपणा, 'हे सारे कुटून येते' या लेखामधून त्यांनी छानच मांडला आहे. अगदी फाशी गेटावरचे कर्मचारी फाशी जिथे देतात, त्या समोरच्या आवारात स्वतःच्या मेहनतीने बाग वगैरे फुलवतात. त्यातही गवताची 'वेलकम' ही अक्षरं कोरणाऱ्याला तेंडुलकरांनी स्वतः बघितलं आहे. त्यातला विरोधाभास त्यांच्या लेखनात सतत डोकावतो.

क्लटर कुटुंबातील सदस्यांचे खून लेखक अगदी तपशीलवारपणे मांडतो. खुन्यांना फाशीवर चढवलं जावं यासारखा दुसरा चांगला

शेवट आपल्या कादंबरीसाठी नाही हे लेखक स्वतः जाणून होता म्हणूनच संधी असूनदेखील तो खुन्यांच्या बाजूने बोलला नाही असाही एक प्रवाद होता. या कादंबरीच्या निमित्ताने स्वतः घेतलेल्या मेहनतीबद्दल लेखक बराच आशावादी होता. ही कादंबरी १९६५ साली 'द न्यूयॉर्कर' मासिकात ४ भागात क्रमशः प्रसिद्ध झाली होती. गेला बाजार आपल्याला पुलित्झर तरी नक्कीच मिळेल असे त्याला ठामपणे वाटत होते. पण या कादंबरीसाठी त्याला एकही पारितोषिक मिळाले नाही.

या कादंबरीवर आधारित चित्रपट १९६७ साली प्रकाशित झाला त्याला मात्र अनेक पुरस्कार मिळाले. मूळ लेखक म्हणून कपोतेला देखील अमाप प्रसिद्धी आणि पैसा मिळाला. त्या काळात या चित्रपटाने तब्बल १३ करोडचा फायदा या सगळ्यांना मिळवून दिला. या पार्श्वभूमीवर एकाने टुमनला विचारले देखील की खुनी लोकांना क्लटर परिवाराचा खून करून फक्त ४३ डॉलर्स मिळाले व त्यांच्यावर कादंबरी लिहून तू मात्र करोडपती झालास, यावर लेखक उत्तर द्यायच्या भानगडीत पडलेला नाही. या चित्रपटात पेरीस्मिथचे काम करणारा रॉबर्ट ब्लेक याला त्याच्या वयाच्या ७१ व्या वर्षी २००९ साली स्वतःच्या बायकोच्या खुनासाठी अटक झाली होती.

दोघा खुन्यांना फाशी द्यायची ठरते. तेव्हा फाशी देणारा त्याच्या मुख्य अधिकाऱ्याकडे येतो आणि विचारतो आपण पहिली फाशी कुणाला द्यायची. तिथला पोलीस अधिकारी कामातून डोकंही वर न काढता इतकेच थंडपणे सुनावतो की, आद्यक्षराने ठरवा हा रक्तातला थंडपणा माणसाचा स्थायी भावच असावा हे लेखकाला सुचवायचं आहे. कादंबरी वाचताना एका गुन्हाचे ललित अंगाने केलेलं वर्णन इतकंच जाणवत नाही तर त्यातला खरेपणा, भाषा, शैली सगळंच भावत राहतं. हिंसा, खून, कोण सुरक्षित, कुणावर विश्वास ठेवायचा, जगात न्याय आहे की नाही किंबहुना न्याय म्हणजे काय या प्रश्नांची उत्तर म्हणजे ही कादंबरी नव्हे. कादंबरी वाचता वाचता आपण कुणीच सुरक्षित नाही ही भावना मात्र आपल्याला घेरून टाकते.

– गणेश मनोहर कुलकर्णी

भ्रमणध्वनी : ९८१९९५७८५२

magnakul@rediffmail.com

॥ प्रथा ॥ ❖ ॥

ज्ञानाची अशीच ईश्वरी देणगी व्हेलितल्या या यशवंताना मिळालेली आहे यात शंका नाही. स्टिव्ह जॉब्स, बील गेट्स व मार्क झकरबर्ग यांनी तर विद्यापिठीय शिक्षणही पूर्ण केलं नव्हतं. त्यांनी स्वयंप्रेरणेनं, स्वकष्टानं व असामान्य दृष्टेनं जगपरिवर्तन केलं. आपआपल्या क्षेत्रात क्रांती केल्या. असं करताना प्रचंड अर्थनिर्मिती करून मानवी जीवन सुखकर केलं. आपल्या परिक्षाप्रधान शिक्षणपद्धतीला किंवा पदवीप्रधान संस्कृतीला यापासून बरंच शिकण्यासारखं आहे. म्हणून या पुस्तकातली चरित्र वाचकांना उद्बोधक ठरतील.

संगणकक्षेत्रातले
काही प्रज्वलित दिवे

डॉ. अनंत पां. लाभसेटवार

मूल्य २०० रुपये

सवलतीत १२० रुपये

'रोजनिशी उपक्रम वार्षिक संमेलन'

मुलांमध्ये लिखाण व वाचन याबाबतची जी उदासीनता दिसून येते, त्यावर अनेक उपाय केले जातात. उदा. शिक्षक व विद्यार्थ्यांसाठी विविध शिबिरे, शिक्षकांना प्रशिक्षण, शाळांमध्ये कॉम्प्यूटर, टॅबचे वाटप. पाहायला गेलं तर सर्व शाळांमध्ये वाचनालये देखील आहेत. पण तरीही या समस्येवरचा ठोस उपाय काही मिळत नाही असं दिसून येतं कारण अजूनही शाळांमधून या विषयीचे चित्र बदलेले नाही.

यासाठी 'भाग्यश्री फाऊंडेशन' या सामाजिक क्षेत्रात कार्यरत असणाऱ्या संस्थेने 'व्यक्तिमत्त्व विकास रोजनिशी उपक्रम' या उपक्रमाची सुरुवात विविध शाळांमधून सुरू केली आणि या उपक्रमाला खूप चांगला प्रतिसाद मिळू लागला.

उपक्रम राबविण्याचे टप्पे :

मुलांना शिक्षणाची गोडी वाटण्यासाठी नुसतीच पुस्तके किंवा संगणकाचा उपयोग होणार नाही. ती आवश्यक आहेत, हे खरं आहे. पण त्यांचा उपयोग कशाप्रकारे स्वतःच्या उन्नतीसाठी करून घ्यायचा ही समज मुलांमध्ये प्रथम यायला हवी. यासाठी त्यांची मानसिक पातळी उंचावायला हवी. आपण काय करायचं, करू नये याची समज त्यांना यायला हवी. यासाठी आपल्या स्वतःच्या व्यक्तिमत्त्वाशी त्यांची ओळख व्हायला हवी. ही ओळख झाल्यावर त्यांचा आत्मविश्वास वाढण्यास हातभार लागेल, त्याकरता शिक्षकांच्या मार्गदर्शनाची, समुपदेशनाची फार गरज आहे. नुसतेच टेक्नोलॉजी किंवा पुस्तकाचे ज्ञान देऊन ते होणार नाही. यासाठीच 'रोजनिशी उपक्रम' सुरू करण्यात आलेला आहे.

टप्पे :

१) पहिला टप्पा : मुलांना लिहिण्यास सांगणे. त्यांनी काहीही लिहावे. मराठी नीट येत नसेल तर, थोडे तोडक्या-मोडक्या मराठीत लिहावे. जर त्यांना त्यांच्या मातृभाषेत लिहिता येत असेल तर त्यांनी त्यांच्या मातृभाषेत लिहावे. नाहीतर जमेल तसे लिहावे. चित्राद्वारे

व्यक्त व्हायचे असेल तर, त्याद्वारे व्यक्त व्हावे.

मुलांच्या अक्षराला हसू नये. अक्षर कसेही असू देत. अक्षर सुधारण्यासाठी शिक्षकांनी प्रोत्साहन द्यावे, पण धाक दाखवू नये. मुलांची वही त्यांच्या परवानगीशिवाय कुणालाही दाखवू नये. फक्त शिक्षकांनी पहावी व त्याबाबतीत गुप्तता ठेवावी. काही चांगली गोष्ट दुसऱ्यांना सांगावीशी वाटली तर, मुलांची परवानगी घेऊन सांगावी. यामुळे मुलांना सन्मानाने वागवल्यासारखे वाटेल. त्यांना काहीतरी व्यक्त करण्याची इच्छा निर्माण होईल. कुणीतरी आहे (शिक्षक) ज्याच्याकडे आपले मन मोकळे करता येते, हा विश्वास त्यांना वाटेल.

२) दुसरा टप्पा : मुलांना शाळेतील अनुभव, प्रत्येक तासाला काय घडले, काय समजले, काय नाही समजले, का नाही समजले, मित्र-मैत्रिणींविषयी, शिक्षकांविषयी, आईवडिल, नातेवाईक यांच्याविषयी लिहिण्यास सांगणे. शाळेत येताना, जाताना काय पाहिले, शेजाऱ्यांशी कसे वागता, सर्व लिहायला सांगणे.

यामुळे मुलांची विचार करण्याची पद्धत, त्यांची कल्पनाशक्ती याचा शिक्षकांना परिचय होईल. त्याची आवड, निवड, घरचे वातावरण समजल्यामुळे खूप फरक पडेल.

३) तिसरा टप्पा : मुलांना छोटे-छोटे विषय किंवा गोष्ट, एखाद्या व्यक्तीचे चरित्र सांगून, त्यावर लिहिण्यास सांगणे. इतिहास, भूगोल, विज्ञान अशा सर्वच बाबतीत हे करता येईल. हिंदी, मराठी, इंग्रजी भाषा सुधारण्यासाठी या लिखाणाचा उपयोग होईल. इतकंच नव्हे तर, गणित विषयासाठी देखील या पद्धतीचा उपयोग होईल कारण गणितामध्ये समजणे हा फार मोठा भाग आहे. कित्येकदा मुलांना भितीमुळे किंवा मनातल्या गोंधळामुळे साधे गणित समजत नसते. बेरीज वजाबाकी, गुणाकार, भागाकार करताना त्यांच्या क्षुल्लक चुका होत राहतात. जेव्हा शांतपणे आपण काही लिहितो. ते लिहताना हळूहळू आपल्या आवडीनिवडींचा आपल्याला परिचय होऊ

शिक्षकांना पुरस्कार देताना डॉ. जितेंद्र खेर, पंढरीनाथ वेखंडे, मेजर सुभाष गावंड, प्राचार्या स्नेहल दोंदे, अतिरिक्त आयुक्त अशोककुमार रणखांब, भिवंडी मनपा आयुक्त मनोहर हिरे, डॉ. वि.ना. श्रीखंडे, डॉ. विवेक जोशी आणि सुदेश हिंगलासपूरकर

लागतो. यातून आत्मविश्वास वाढीला लागतो आणि आत्मविश्वास एकदा का वाढला की, काही कठीण रहात नाही.

४) चौथा टप्पा : जेव्हा शिक्षक व विद्यार्थ्यांमध्ये परस्पर विश्वासाचे संबंध निर्माण होतील. आपसुकच विद्यार्थ्यांना शाळेत यावेसे वाटेल. रोजनिशीचा उपयोग स्वतःच्या क्षमतांची ओळख होण्याकरता होईल. स्वतःच्या क्षमता कळल्या की, आत्मविश्वास वाढेल. आपल्याला पुढे काय करायचं आहे. याचा विचार मुलं करू लागतील. त्याविषयी विचार करून जेव्हा, ती त्याविषयी लिहितील, तेव्हा त्यांच्या लक्षात येईल की मेहनत, परिश्रम, रोजचा सराव याशिवाय खरी प्रगती शक्य नाही. आपण रोज अभ्यास केला तर, चांगले मार्क मिळतात आणि अभ्यास नाही केला तर, हुशार असूनही मार्क मिळत नाहीत. हे त्यांचं त्यांना समजू लागेल. यामुळे आपोआप ती मेहनत घेऊ लागतील.

५) पाचवा टप्पा : दहावीच्या वर्गात येईपर्यंत मुलांचं व्यक्तिमत्त्व आकाराला आलं असेल. अनेक चांगले संस्कार गोष्टीरूपाने, शिक्षकांच्या वागण्यातून त्यांच्यावर झालेले असतील. हे चांगले संस्कार, विचार, मेहनतीची तयारी या सर्व शिदोरीसह ती कॉलेजच्या विश्वात पाऊल टाकतील.

उद्दिष्टे :

- विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण व्यक्तिमत्त्व विकास
- विद्यार्थ्यांमध्ये लिहिण्या-वाचण्याची आवड निर्माण करणे.
  - करिअरविषयक मार्गदर्शन व समुपदेशन.
  - विविध मान्यवरांना विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन.
  - विद्यार्थ्यांची स्वतःच्या क्षमताशी ओळख होणे.

या उपक्रमाची वैशिष्ट्ये :

हा उपक्रम खर्चिक नाही. त्यामध्ये मुख्य भर हा शिक्षक व

विद्यार्थी संबंधावर दिला आहे. शिक्षकांनी व मुलांनी हा उपक्रम एकत्रपणे राबवायचा आहे, त्यामुळे निराळे प्रशिक्षण, तांत्रिक मदत अशा कुठल्याही खर्चीक गोष्टींचा समावेश यात नाही.

यामध्ये वाचनातून, विचाराकडे जाणे ही गोष्ट हसत, खेळत साध्य केली आहे.

शिक्षकांनी दर महिन्याला रोजनिशीद्वारे विद्यार्थ्यांच्या प्रगतीची नोंद ठेवायची आहे.

या उपक्रमाचा एक वर्षाचा सांगता समारंभ व पारितोषिक वितरण सोहळा दि. २ मे २०१९ रोजी श्री हालारी विसा ओसवाल डिग्री कॉलेज, भिवंडी येथे आयोजित करण्यात आला होता.

'भाग्यश्री फाऊंडेशन'तर्फे भिवंडी मनपा येथे २०१८-२०१९ मध्ये ३५ मराठी माध्यमांच्या शाळांमध्ये हा उपक्रम राबविण्यात आला. भिवंडी मनपा आयुक्त मनोहर हिरे व अतिरिक्त आयुक्त अशोककुमार रणखांब यांचे मौल्यवान सहकार्य या उपक्रमाला लाभले म्हणूनच हा उपक्रम येथे यशस्वीरित्या राबविण्यात आला, असे 'भाग्यश्री फाऊंडेशन'च्या उपाध्यक्ष शिल्पा खेर यांनी नमूद केले.

या कार्यक्रमाचे अध्यक्षपद, जगप्रसिद्ध शल्यविशारद डॉ. वि. ना. श्रीखंडे यांनी भूषविले. याप्रसंगी बोलताना ते म्हणाले, की मुलांना मायेने शिकविणे फार आवश्यक आहे. आपले स्वतःचे उदाहरण देताना ८८ वर्षांचे डॉ. श्रीखंडे यांनी सांगितले की, माझ्या बोलण्यात दोष असल्यामुळे, माझ्या मेडिकल कॉलेजमधील वरिष्ठ सर्जनने मला म्हटले होते, 'तू या क्षेत्रात कशाकरता येतोस, तुला धड बोलताही येत नाही.' आणि पुढे कालांतराने मी सर्जन झाल्यावर, तेच मला म्हणाले, 'तू पोटावरील शस्त्रक्रिया उत्कृष्ट करतोस, मला त्या पाहायच्या आहेत.' आणि मी शस्त्रक्रिया करत असताना, बाजूला उभे राहून त्यांनी त्या पाहिल्या. हे सांगण्यामागचा उद्देश हा आहे की, कुणामध्ये काय क्षमता दडलेली असते, हे शिक्षकांनी ओळखण्याचा प्रयत्न करायला हवा. विद्यार्थ्यांची हेटाळणी न

भिवंडी मनपा आयुक्त मनोहर हिरे, अतिरिक्त आयुक्त अशोककुमार रणखांब, डॉ. वि.ना. श्रीखंडे, मेजर सुभाष गावंड, सुदेश हिंगलासपूरकर, भाग्यश्री फाऊंडेशनचे अध्यक्ष डॉ. जितेंद्र खेर आणि उपायुक्त पंढरीनाथ वेखंडे

करता, त्यांच व्यक्तित्व आत्मविश्वासपूर्ण व्हावं यासाठी प्रयत्न करायला हवेत.

या कार्यक्रमात प्रमुख वक्ते मेजर सुभाष गावंड यांनी आपल्या खेळीमेळीच्या भाषणाने, शिक्षकांची मने जिंकली. मेजर गावंड हे निवृत्त लष्करी अधिकारी असून, जुलै २०१९ पासून भिवंडी मनपामधील शाळांकरिता ९वी, १०वीच्या मुलांसाठी 'मिलिटरी एंट्रन्स प्रशिक्षण शिबीर' ते विनामूल्य घेणार आहेत. या सर्व कार्यक्रमाचे आयोजन 'भाग्यश्री फाऊंडेशन'तर्फे करण्यात येणार आहे. कोणत्याही करिअरविषयी मुलांना व्यवस्थित माहिती मिळायला हवी. अर्धवट माहितीमुळे उगीचच त्यांच्या मनात भीती उत्पन्न होते. ही माहिती देण्याची व त्यांना समजून घेण्याची जबाबदारी शिक्षक व पालक यांची आहे, असे मेजर गावंड म्हणाले. पुढे ते म्हणाले की, शिवाजी दुसऱ्याच्या घरी जन्माला आला की, आपण कौतुक करतो. पण स्वतःच्या घरी जर जन्मला तर, ते आपल्याला पेलवत नाही. म्हणजेच आपल्या मुलांनी कुठल्याही जोखमीत स्वतःला घालता कामा नये, असंच प्रत्येक पालकांना वाटत असतं, हे योग्य नव्हे.

'ग्रंथाली प्रकाशन'चे विश्वस्त, सुदेश हिंगलासपूरकर यांनी आपल्या भाषणात, विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तित्व विकासांमध्ये पुस्तकांचा फार मोठा वाटा आहे, हे समजावून सांगितले. तसेच दिनकर गांगल, अरुण साधू यांच्यासारखे गुरू आपल्याला लाभल्यामुळे अतिशय सामान्य परिस्थितीमधून सुरू केलेला प्रवास आपल्याला इथपर्यंत घेऊन आला, हे त्यांनी आवर्जून नमूद केले. गुरूमध्ये इतके सामर्थ्य असते की, तो त्याच्या विद्यार्थ्यांना प्रगतीच्या मार्गावर निश्चितच चालवू शकतो. मग ते कुठल्याही परिस्थितीमधील असू देत.

भिवंडीमधील ख्यातनाम सर्जन डॉ. विवेक जोशी यांनी या

प्रसंगी आपले गुरू, डॉ. श्रीखंडे यांनी कशाप्रकारे सर्जरी बरोबर आयुष्यातील अनेक महत्वाचे धडे आपल्याला दिले, असे सांगून गुरू व शिष्य या नात्यावर अतिशय समर्पक भाष्य केले. विद्यार्थ्यांचा विकास हा गुरूंच्या मार्गदर्शनातून होत असतो, असे ते म्हणाले.

याप्रसंगी शंकर पाटील व श्रीमती मिनाक्षी खर्चे या शिक्षकांनी हा रोजनिशी उपक्रम आपल्या विद्यार्थ्यांसाठी वर्षभर राबविताना आलेले अनुभव कथन केले. तसेच श्रीमती सोनाली देशमुख व श्रीमती सुजाता भोईर यांनी या उपक्रमाचे पी.पी.टी प्रेझेंटेशन केले. महेंद्र बोबडे यांनी कार्यक्रमाचे सूत्रसंचालन केले.

भिवंडी मनपा अतिरिक्त आयुक्त अशोककुमार रणखांब यांनी शिक्षकांना या उपक्रमाचा आवर्जून तुम्ही लाभ घ्या, असे आवाहन केले व शिक्षकांनी दिलेल्या सहाकार्याबद्दल त्यांचे कौतुक केले. यानंतर भिवंडी मनपा आयुक्त मनोहर हिरे यांनी सर्व मान्यवरांचे व हा अभिनव उपक्रम भिवंडी येथील शाळांसाठी सुरू केल्याबद्दल 'भाग्यश्री फाऊंडेशन'चे आभार मानले. तसेच पुढील दोन वर्षे हा उपक्रम मोठ्या प्रमाणावर भिवंडी मनपाच्या सर्व शाळांमध्ये राबविण्यात येईल, असे त्यांनी सांगितले.

या कार्यक्रमास 'भाग्यश्री फाऊंडेशन'चे अध्यक्ष डॉ. जितेंद्र खेर, हालारी विसा ओसवाल डिग्री कॉलेजच्या प्राचार्या, डॉ. स्नेहल दोंदे. 'भाग्यश्री फाऊंडेशन'च्या श्रीमती सोनाली देशमुख, श्रीमती शिल्पा खेर. उपायुक्त पंढरीनाथ वेखंडे तसेच डॉ. श्रीखंडे यांची कन्या श्रीमती वासंती श्रीखंडे आदी मान्यवर उपस्थित होते.

– शिल्पा खेर

भ्रमणध्वनी : ९८१९७५२५२४

khersj@rediffmail.com

॥ग्रंथाली॥

नादीष्ट

मनोज बोरगावकर

मूल्य २०० रुपये

सवलतीत १२० रुपये

विषय चाकोरीबाहेरचा आहे. शैली पहिल्या धारेची आहे. थेट कोंडुरा किंवा बनगरवाडीची आठवण करून देणारे लिखाण आहे. 'नादीष्ट' ही मनोज बोरगावकर यांची केवळ कादंबरी नाही, तो आहे त्यांच्या प्रत्यक्षदर्शी आणि अनुभवसिद्ध घटनांचा कसदार ललित गद्य हुंकार. 'नादीष्ट' ही मराठी कादंबरीविश्वातील अकरावी दिशा आहे.

– विनायक पाटील, नाशिक

आपल्या मातीतला चित्रपट

उत्तर पूर्व प्रदेशातील बंगालच्या शेजारी असलेल्या आसाम, अरुणाचल प्रदेश, मणिपूर, मेघालय, मिझोराम, नागालँड, त्रिपुरा आणि सिक्किम या राज्यांमध्ये चित्रपट संस्कृतीचा फारसा प्रसार झाला नाही याची कारणे तिथल्या अस्थिर राजकीय परिस्थितीमध्ये दडलेली आहेत. खरं तर चित्रपटासाठी आवश्यक असलेली निसर्गरम्य स्थळं इथे मुबलक प्रमाणात आहेत. अनेक साहित्यिक व

कलावंत मंडळी या राज्यांमधून नावारुपाला आली आहेत तरीही बंगालमध्ये चित्रपट आणि इतर कलांना मिळालेलं प्रोत्साहन या राज्यातील स्थानिक कलावंतांना मिळालेलं नाही ही वस्तुस्थिती आहे. आसाममध्ये १९३५ पासून रुपकुंवर ज्योती प्रसाद अग्रवाल यांच्या 'जॉयमती' या चित्रपटाने तिथल्या चित्रपटसृष्टीची उभारणी झाली असली तरीही या राज्यातील, चित्रपट व्यवसाय आजही आर्थिकदृष्ट्या सक्षम झालेला नाही. सरकारकडून झालेलं अक्षम्य दुर्लक्ष, लहरी निसर्गामुळे सामान्य माणसाचं हलाखीचं जीवन यामुळेही चित्रपट व्यवसाय तिथे दुय्यम स्थानावर राहिला आहे. जानू बरुआ, भूपेन हजारिका, मंजू बोहरा, भावेन्द्र सकैया, उत्पल बोरपुजारी या सारख्या दिग्दर्शक, कलावंत मंडळींनी उत्तर पूर्वेच्या चित्रपटांना त्याची ओळख निर्माण करून देण्याचा प्रयत्न केला असला तरीही तिथला सिनेमा फेस्टिव्हलपुरता मर्यादित राहिलाय. इतर प्रादेशिक चित्रपटांसारखा तो इतर प्रेक्षकांपर्यंत पोहचलेला नाही. जानू बरुआंचं नाव हिंदीत केलेल्या 'मैंने गांधी को नहीं मारा'मुळे अधिक परिचयाचं आहे. त्यांच्या 'बंधन' या आसामी चित्रपटाचा विषय मुंबईत

झालेल्या बॉम्बस्फोटावर आधारित होता. मात्र हा उत्तम चित्रपट पीव्हीआर, मल्टिप्लेक्स मधील 'मर्यादित शो'मध्ये दाखवला गेला व पर्यायाने दुर्लक्षित राहिला. या पार्श्वभूमीवर रिमा दासच्या कम्प्युपी बोलीभाषेतील 'व्हिलेज रॉकस्टार'ने सर्व भारतीय व आंतरराष्ट्रीय प्रेक्षकांना आसामी चित्रपटांची दखल घ्यायला भाग पाडलं आहे ही कौतुकाची बाब आहे.

व्हिलेज रॉकस्टार सर्वप्रथम टोरेन्टो आंतरराष्ट्रीय चित्रपट महोत्सवात प्रदर्शित झाला. 'मामी' महोत्सवात त्याला सर्वोत्कृष्ट चित्रपटाचं पारितोषिक मिळालं. या दोन महोत्सवातील यशामुळे, 'व्हिलेज रॉकस्टार'ची

नववास्तववादी परंपरा जपणारा 'व्हिलेज रॉकस्टार' संतोष पाठारे

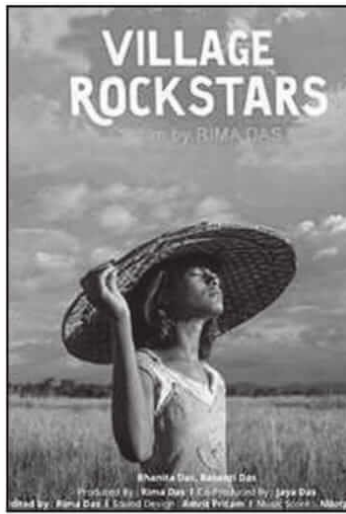
व्हिलेज रॉकस्टार सर्वप्रथम टोरेन्टो आंतरराष्ट्रीय चित्रपट महोत्सवात प्रदर्शित झाला. 'मामी' महोत्सवात त्याला सर्वोत्कृष्ट चित्रपटाचं पारितोषिक मिळालं.

हवा निर्माण झाली. २०१८ च्या राष्ट्रीय पुरस्कारामध्ये सर्वोत्कृष्ट भारतीय चित्रपटाचं पारितोषिक मिळाल्यामुळे या चित्रपटाच्या कलात्मकतेवर शिकामोर्तब झालं. त्यापाठोपाठ लगेचच ऑस्कर पुरस्कारासाठी 'व्हिलेज रॉकस्टार'ला भारताकडून अधिकृत नामांकन मिळालं. दरम्यान काही चित्रपटगृहां-मध्ये व प्रभात चित्र मंडळाच्या 'चित्रभारती' या भारतीय चित्रपट

महोत्सवात व्हिलेज रॉकस्टारचं प्रदर्शन करण्यात आलं. राष्ट्रीय पुरस्कार मिळवलेला, ऑस्करसाठी भारताकडून पाठवला गेलेला चित्रपट म्हणून 'व्हिलेज रॉकस्टार'कडून प्रेक्षकांच्या अपेक्षा असणं अगदी रास्त होतं. मात्र अनेकांचा हा चित्रपट पाहून रसभंग झाला. राष्ट्रीय पुरस्कार देण्यासारखं काय आहे यात? असा प्रश्नही विचारला गेला. फारच रटाळ चित्रपट आहे, थोडी लांबी कमी असती तर? भारतातील दारिद्र्य जगाच्या चव्हाट्यावर कशाला आणायचं? अशा प्रतिक्रिया एकीकडे तर दुसरीकडे जीवनाभूव संपन्न करणारा चित्रपट अशी दाद 'व्हिलेज रॉकस्टार'ला मिळाली. काही वर्षांपूर्वी चैतन्य ताम्हाणेच्या 'कोर्ट'ला देखील

अशाच प्रकारच्या टिकेला व कौतुकाला सामोरं जाव लागलं होतं. मुळात हे चित्रपट पाहताना आपण पारंपरिक चित्रपट पाहण्याच्या मनोभूमिकेतून बाहेर पडणं आवश्यक असतं. व्यावसायिक व तथाकथित कलात्मक चित्रपटांचे मापदंड जर 'कोर्ट' किंवा 'व्हिलेज रॉकस्टार'ला लावले तर असा भ्रमनिरास होणं स्वाभाविक आहे. विशेषतः व्हिलेज रॉकस्टार पाहताना इटलीतील नववास्तववाद,

त्याचा आपल्याकडील दिग्दर्शकांवर असलेला प्रभाव याची थोडी माहिती असेल व कथेपेक्षा जगण्यातलं वास्तव कलात्मकरित्या चित्रपटातून मांडता येऊ शकतं यावर विश्वास असेल तर, या चित्रपटाचा रसास्वाद घेणं सहज होऊन जातं. वैयक्तिकरित्या मला 'व्हिलेज रॉकस्टार' ही कलाकृती सर्वोत्तम वाटल नसली तरीही त्यातील नववास्तववादी शैलीतली मांडणी, प्रकाशचित्रण व ध्वनी संयोजनाचा उत्तम वापर आणि नवोदितांचा उत्स्फूर्त अभिनय यामुळे रिमा दासचा हा प्रयोग लक्षणीय वाटला. तुलना करायची झालीच तर, एकविसाव्या शतकातील 'पथेर पांचाली', अशी करता येईल. धुनू व

तिची आई या अपू व सर्वोजया सारख्याच विजिगुषू वृत्तीच्या आहेत. जगण्यावर त्यांचा विश्वास आहे. कामावर त्यांची निष्ठा आहे आणि भविष्यात सर्व काही ठीक होईल, असा आशावाद आहे.

धुनू ही शाळेत जाणारी चौदा-पंधरा वर्षांची मुलगी अठराविश्व दारिद्र्य असलेल्या घरात आई व भावाबरोबर राहणारी. धुनू स्वच्छंदी आहे. मुलीपेक्षा मुलांबरोबर ती अधिक रमते. त्यांच्याबरोबर शाळेत ये-जा करणे, खेळ-खेळणं, डोहात दुंबणं, पावसात मनसोक्त भिजणं यात धुनूचा सगळा दिवस जातो. धुनूची आई दोन मुलांचं पालनपोषण करण्यासाठी कष्ट करते. पुरात नवरा वाहून गेल्याचं दुःख पचवणारी ही स्त्री धुनूच्या भविष्याची चिंता करते. धुनूचा ब्रात्यपणा सहन न होऊन तिला दटावते, मारते पण तिने भविष्यात कणखर व्हावं यासाठी तिला धडेही देते.

बाजाराच्या दिवशी धुनू मुलांचं बॅण्डपथक पाहते, आपल्या मित्रांसोबत असं बॅण्डपथक तयार करण्याचं स्वप्न ती पाहते. त्यासाठी आवश्यक असणारी वाद्य, विशेषतः गिटार खरेदी करायची असं ती ठरवते. गिटारसाठी सुमारे पाच हजार रुपये लागणार, हे कळल्यावर पैसे जमवण्यासाठी तिची धडपड सुरु होते.

गिटार घेऊन रॉकबॅंड तयार करण्याचं धुनूचं स्वप्न आणि वास्तवात तिच्या वाट्याला येणारे खडतर प्रसंग यातून 'व्हिलेज रॉकस्टार'चा प्रवास होतो. या प्रवासात अतिवृष्टीने या कुटुंबाची केलेली वाताहात, त्यावर त्यांनी काढलेला मार्ग, धुनूने पैसे जमवण्यासाठी सुपारीच्या उंचउंच झाडावर चढण्यासारखी केलेली कामं, तिला आलेली मासिकपाळी यासारख्या रोजच्या घटना आपल्याला दिसतात. रिमा दासचा कॅमेरा धुनू व तिच्या आईच्या दैनंदिन व्यवहारातील या घटना मनोहारी पद्धतीने टिपत जातो. या प्रतिमांना जोड मिळते ती त्या वातावरणातल्या ध्वनीची! पाऊस, वारा, शेतातील मुलांचं बागडणं, गुरांचं चरणं, शाळेतील ब्रात्यपणा

यांचे ध्वनी प्रत्यक्ष चित्रीकरणस्थळी ध्वनिमुद्रित केल्यामुळे त्यातील जिवंतपणा अधिक लक्षवेधी ठरतो. वास्तव जीवनाचं चित्रण, प्रत्यक्ष स्थळांवरील प्रकाशचित्रण आणि नवोदित कलाकारांचा उत्स्फूर्त, अस्सल अभिनय ही नववास्तववादी शैलीची लक्षणं 'व्हिलेज रॉकस्टार'मध्ये ठळकपणे दिसतात. वनिता दास आणि बसंती दास यांनी अनुक्रमे धुनू व तिची आई या भूमिका केल्यात. या दोघींच्या पडद्यावरील वावरामधील सहजता प्रशंसनीय आहे. या दोन्ही अभिनेत्री व्यक्तिरेखांचं आयुष्य प्रत्यक्षात जगत असतील इतका प्रभावीपणा त्यांच्या अभिनयात आहे.

अल्लड, ब्रात्य धुनूला मासिकपाळी आल्यानंतर शेजारपाजारच्या बायकांनी दिलेले सल्ले ऐकून काहीशी गांगरलेली धुनू आणि मुलीला कणखर बनवण्यासाठी प्रसंगी रागावणारी आई या व्यक्तिरेखा विलोभनीय आहेत. मुलीचं गिटार घेण्याचं स्वप्न पूर्ण करणारी आई, सामान्य घरातील एका कष्टाळू, मायाळू गृहिणीचं प्रतिनिधित्व करते.

व्हिलेज रॉकस्टारला रुढार्थाने कथा नाही. आसाममधील पूरग्रस्त विभागात राहणाऱ्या एका गरीब घरातील मुलीचं भावविश्व हा चित्रपट टिपतो. तिच्या जगण्याचा भाग असलेले आई, भाऊ, मित्र व निसर्ग आणि तिचं गिटार विकत घेण्याचं स्वप्न एवढाच साधा सरळ पट पाहताना तो कंटाळवाणा वाटणं स्वाभाविक असलं तरीही रिमा दास त्या भागातील माणसांच्या मनोवृत्तीचं जे दर्शन घडवते व ज्या शैलीत घडवते, ते समरस होऊन पाहिलं तर त्याला राष्ट्रीय पुरस्कार का मिळाला किंवा तो भारताकडून ऑस्करला का नामांकित केला गेला, या प्रश्नांची उत्तर मिळतात.

– संतोष पाठारे

भ्रमणध्वनी : ८१६९१७०८२७

santosh_pathare1@yahoo.co.in

चित्र आणि चरित्र : एका कलानिष्ठ कलावंताचे आत्मचरित्र

बाबूराव पेंढारकर या नटश्रेष्ठांचे नाव आजच्या तरुणाईला फारसे परिचित नाही. पण मागच्या पिढीला बाबूराव पेंढारकर परिचित होते. त्यांचे 'चित्र आणि चरित्र' हे आत्मवृत्त ५० वर्षांनी नवी आवृत्ती काढून किरण व्ही. शांताराम यांनी प्रकाशित केले आहे.

मराठी चित्रपटसृष्टीची पायाभरणी बाबूरावांनी केली याचा प्रत्यय आत्मचरित्र वाचून लक्षात येईल. बाबूरावांना जे जवळून ओळखत होते त्यांना हे ठाऊक असेल की मदिरा आणि मदिराक्षी हा बाबूरावांचा छंद होता. पण त्याचबरोबर बाबूरावांनी कलेशी कधी प्रतारणा केली नाही. तशी वेळ येताच ते त्या संस्थेतून बाजूला झाले. 'चित्र आणि चरित्र' आत्मवृत्ताचे हेच अंतःसूत्र आहे. यामुळेच ते वाचनीय झाले आहे.

मा. विनायक हा बाबूरावांचा धाकटा भाऊ त्याला दिग्दर्शक बनविण्यासाठी बाबूरावांनी 'हंस पिकचर्स' ही चित्र संस्था स्थापन करून 'ब्रह्मचारी' सारखा अफाट लोकप्रिय झालेला चित्रपट निर्माण करून विनायकला यशस्वी दिग्दर्शक बनवले.

चित्रपट क्षेत्रांत कला आणि व्यवसाय यांची सांगड घालण्याची हातोटी प्रदीर्घ अनुभवामुळे बाबूरावांना होती. एककल्ली विनायकाकडे प्रतिभा होती, पण व्यवहार नव्हता. त्यामुळे त्याला बाबूरावांचे महत्त्व उमजलेच नाही आणि त्याने बाबूराव निर्माते असतील तर मी दिग्दर्शक करणार नाही, अशी आडमुठी भूमिका घेतली. स्वाभाविकच बाबूराव वेगळे झाले.

निर्माता म्हणून बाबूरावांचे वैशिष्ट्य म्हणजे मराठीतला पहिला सामाजिक चित्रपट 'विलासी ईश्वर' त्यांनी निर्माण केला. 'ब्रह्मचारी' हा पहिला विनोदी आणि 'जय मल्हार' हा पहिला ग्रामीण चित्रपट निर्माण केला.

बाबूरावांचे हे कर्तृत्व मराठी सिनेमाच्या इतिहासातून वगळता येणार नाही.

याच बरोबर बाबूराव पेंढारांपासून मूकपटांतील अनुभव असल्याने 'सिनेमा' या कलेचे महत्त्व त्यांना पुरेपूर समजले होते. आणि या नव्या कलेला साहित्याची जोड मिळाली तर ही कला प्रेक्षकांच्या मनाचा कब्जा घेईल ही त्यांची धारणा होती. म्हणून निर्मिती करताना त्यांनी वि.स. खांडेकर, ग.दि. माडगूळकर अशा श्रेष्ठ लेखकांना चित्रपट लेखक म्हणून बोलावले आणि त्यांच्याकडून चित्रपट लिहवून घेतले. आचार्य अत्रे यांनी लिहिलेला 'ब्रह्मचारी', विश्राम बेडेकरांनी लिहिलेला 'पहिला पाळणा' माडगूळकरांनी

लिहिलेला 'जय मल्हार' हे चित्रपट यशस्वी झाले.

बाबूरावांनी चित्रपटसृष्टीला अनेक नवे कलावंत दिले. विनायकला दिग्दर्शनाची संधी दिली. ग.दि. माडगूळकरांना गीते लिहायची पहिली संधी दिली, पण या सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे व्ही. शांताराम सर्वांच्या पुढे गेले.

बाबूराव पेंढारांच्या 'महाराष्ट्र फिल्म' कंपनीत बाबूरावांनी व्ही. शांताराम यांना आणले. शांताराम बापूंनी संकलन, दिग्दर्शन याचे धडे बाबूराव पेंढाराकरांकडून घेतले आणि पेंढारकरांकडून चित्रपट व्यवहाराचे धडे घेतले. यामुळेच व्ही. शांताराम जीवनात यशस्वी झाले. याचे काही श्रेय बाबूराव पेंढारकरांना दिले पाहिजे.

बाबूरावांचे हे आत्मचरित्र प्रथम १९६१ साली प्रकाशित झाले. सिनेकलावंताने लिहिलेले हे पहिले आत्मचरित्र होय. त्यात आपल्या अभिनयाबरोबरच बाबूरावांनी निर्मितीची अनेक रहस्ये उघड केलेली आहेत म्हणूनच ते आजच्या पिढीनेही अवश्य वाचावे असे रसाळ बनले आहे.

— सुधीर नांदगांवकर

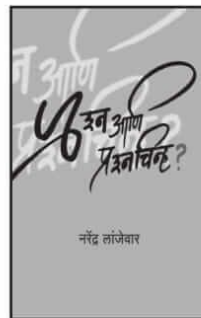
भ्रमणध्वनी : ९३२३९४१८९७

cinesudhir@yahoo.com

|| ग्रंथान्ते || ❖ ||

नरेंद्र लांजेवार यांची; अभिव्यक्तीची स्पंदने, एका ग्रंथपालाची प्रयोगशाळा, शिक्षणावर बोलू काही, सल-उकल, शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या : चिंतन आणि उपाय, वाचनसंस्कृती : आक्षेप आणि अपेक्षा, इ. महत्त्वपूर्ण ग्रंथसंपदेत 'प्रश्न आणि प्रश्नचिन्ह?' हा मोलाची भर टाकणारा नवा लेखसंग्रह त्यांच्या वैचारिक विविधतेची साक्ष देणारा ग्रंथ आहे. त्यांचे हे लेखन समाजमनाची व राष्ट्राची बांधणी करण्यासाठीची पायाभूत महत्त्वाची साधनसामुग्री आहे.

— डॉ. श्रीपाद भालचंद्र जोशी

प्रश्न आणि
प्रश्नचिन्ह ?

नरेंद्र लांजेवार

मूल्य १८० रुपये

सवलतीत ११० रुपये

दत्ता सावंत लिखित 'प्रीत पाखंडी' आणि 'चाहूल उद्याची'

'ग्रंथाली' आणि 'आयडीईएमआय' यांच्या संयुक्त विद्यमाने दत्ता सावंत लिखित 'प्रीत पाखंडी' आणि 'चाहूल उद्याची' या दोन पुस्तकांचा प्रकाशन सोहळा, गुरुवार, दि. ९ मे २०१९ रोजी, सायं. ५.३० वा. आयडीईएमआय चुनावट्टी येथे संपन्न झाला.

समारंभाच्या सुरुवातीला तृप्ती जाधव यांनी पसायदान आणि गणेशवंदना सादर केली. 'चाहूल उद्याची' नाटकातील एक स्वगत देखील तृप्ती जाधव यांनी अभिनित केले. दत्ता सावंत यांनी 'अपूर्ण इच्छा' या कथेचे अभिवाचन केले.

प्रकाशन समारंभावेळी व्यासपीठावर आयडीईएमआयचे व्यवस्थापकीय संचालक संजीव रसाळ प्रमुख पाहुणे म्हणून उपस्थित होते. समारंभाचे अध्यक्षस्थान भूपवन संजीव रसाळ यांनीच स्वहस्ते पुस्तकांचे प्रकाशन केले. याप्रसंगी व्यासपीठावर राजीव जोशी, प्रदीप गुजराथी, पुस्तकांचे लेखक दत्ता सावंत, प्रियांका नाचणे, धनश्री धारप उपस्थित होते.

'ग्रंथाली'च्या कार्यक्रम संयोजिका धनश्री धारप यांनी पुस्तक प्रकाशनामागची भूमिका स्पष्ट करतानाच ग्रंथालीच्या उपक्रमांची माहिती दिली. त्याचसोबत दत्ता सावंत यांचा उपयुक्त कार्यकर्ता असा गौरवदेखील केला.

पुस्तकांचे लेखक दत्ता सावंत यांनी 'चाहूल उद्याची' हे नाटक सादर करताना जेवढे समाधान वाटते रसिकाने ते ज्याप्रकारे आवडते तसेच वाचकांनाही आवडेल अशी आशा व्यक्त करतानाच नाटकाचे प्रयोग करणाऱ्या सर्व कलाकार तंत्रज्ञांचे आणि निर्माती संस्था 'अमर हिंद मंडळ' यांच्याविषयी कृतज्ञता व्यक्त केली. 'प्रीत पाखंडी' या कथासंग्रहात बारा कथा असून त्या वाचकांना जवळच्या वाटतील कदाचित आपलीच कथा तर नाही ना असे वाटेल. एखादी घटना एखादं वाक्य सुद्धा जेव्हा जिव्हारी लागतं, झोप उडवतं तेव्हा सुरू होणाऱ्या विचारमंथनातून कथा साकारत जाते असे सांगितले.

कथा कुणाची आहे यापेक्षा कथेतून समाजाला सजग करण्याचे काम लेखक करीत असतो. त्यामुळे कथा ही कुणा एका व्यक्तीची नसते तर ती समाजाची असते. समाजासाठी असते अशी भूमिका स्पष्ट केली.

प्रमुख वक्ते प्रदीप गुजराथी यांनी कथांमधील व्यक्तिचित्रण प्रत्येक कथा जिवंत करते. दत्ता सावंत हे अत्यंत संवेदनशील लेखक आहेत. हे त्यांचे लेखन वाचताना प्रकर्षाने जाणवले असे सांगितले.

प्रमुख वक्ते राजीव जोशी यांनी दत्ता सावंत हे मूळचे अभिनेते आणि नाटककार असल्यामुळे त्यांच्या भूमिका त्यांच्या एकांकिका, त्यांची नाटकं पाहिली असल्यामुळे दृक्श्राव्य माध्यमांचा असलेला अनुभव त्यांच्या कथांमधून प्रकर्षाने जाणवतो. त्यांचा हा लेखनप्रवास लवकरच कादंबरी लेखनापर्यंत पोहचो, अशी सदिच्छा व्यक्त केली.

आयडीईएमआयचे व्यवस्थापकीय संचालक कार्यक्रमाचे अध्यक्ष संजीव रसाळ यांनी आपण त्यांच्या अनेक कार्यक्रमांना-उपक्रमांना अनुभवलेले आहे त्याचबरोबर त्यांचे संभाषणचातुर्य, कोणताही प्रश्न, कोणतीही समस्या मांडण्याची पद्धत याचा

अनेक वेळा अनुभव घेतलेला आहे. हा अनुभव त्यांनी त्यांना आवड असलेल्या कलेतून व्यक्त करावा यासाठी सदैव प्रोत्साहन दिले आणि त्यांनी ते स्वीकारले याबद्दल समाधान व्यक्त केले. दत्ता सावंत यांचे लेखन बहरत जावो अशी सदिच्छा व्यक्त केली. आयडीईएमआयच्या कार्यवाह प्रियांका नाचणे यांनी आभारप्रदर्शन केले. आजच्या कार्यक्रमांमुळे 'ग्रंथाली'सारख्या संस्थेशी घनिष्ठता निर्माण झाल्याची भावना व्यक्त केली.

कार्यक्रमाचे सूत्रसंचालन मंगेश कामत यांनी केले.

'ग्रंथाली'ने प्रकाशित केलेली 'प्रीत पाखंडी' आणि 'चाहूल उद्याची' ही दोन्ही पुस्तके सर्वत्र उपलब्ध असून वाचकांनी त्याचा लाभ घ्यावा, असे आवाहन करण्यात आले.

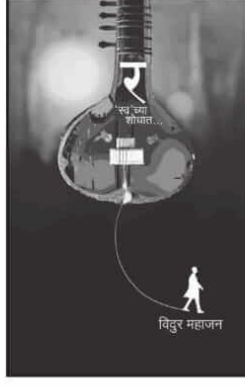
विदुर महाजन लिखित 'र 'स्व'च्या शोधात' (मुंबई आणि पुणे)

सुप्रसिद्ध सतारवादक आणि कवी विदुर महाजन यांच्या 'र 'स्व'च्या शोधात' या नव्या आणि तिसऱ्या कवितासंग्रहाचे प्रकाशन दि. ११ मे २०१९ रोजी मुंबई येथील दादर-माटुंगा कल्चरल सेंटरमध्ये झाले. या कार्यक्रमासाठी विख्यात अभिनेते किशोर कदम म्हणजेच कवी सौमित्र प्रमुख पाहुणे म्हणून आले होते. 'ग्रंथाली' या मान्यवर प्रकाशनाने प्रकाशित केलेले विदुर महाजन

यांचे हे दुसरे पुस्तक. त्यांचे 'मैत्र जीवाचे' हे पुस्तक ही 'ग्रंथाली'ने प्रकाशित केले होते आणि त्याला महाराष्ट्र शासनाचा उत्कृष्ट वाङ्मय पुरस्कार मिळाला आहे. 'ग्रंथाली'च्या वतीने धनश्री धारप यांनी सर्व उपस्थितांचे स्वागत करून 'ग्रंथाली' या प्रकाशनाची माहिती सांगितली. कवी सौमित्र यांनी 'र' या कवितासंग्रहातील अनेक कवितांचे वाचन केले आणि समीक्षणही केले. 'आपणच लिहीत

असतो आपल्या आयुष्याची गोष्ट', सम ही दुसऱ्या आवर्तनाची सुरुवात असते, 'माझं जगणंच मानलंय मी एक वारी' या आणि अशा अत्यंत व्यक्तिगत अभिव्यक्ती असलेल्या या कवितांमधून विदुर महाजन यांचे सतार आणि शब्द या दोन माध्यमांमधून 'स्व'ला शोधायचा प्रयत्न चालू आहे हे कसे जाणवते, असे सांगून या पुस्तकातील कविता म्हणजे शब्दपुंजके आहेत असे मत त्यांनी व्यक्त केले.

या दिवशी सुरुवातीला अभिनेत्री आणि सतारवादक नेहा महाजन हिच्या सतारवादनाने कार्यक्रमाला सुरुवात झाली. १९ मे २०१९ या दिवशी पुण्यामध्ये 'पुस्तक पेठ' या वाचनाच्या संस्कृती वर्धनाच्या आणि त्यातून समुद्र होण्यासाठीच्या चळवळीला वाहून घेतलेल्या एका अफलातून दुकानामध्ये याच कवितासंग्रहाचे प्रकाशन झाले. लेखक संजय भास्कर जोशी आणि वैशंपायन हे दुकान चालवतात. सुख-दुःखाच्या भरती-ओहोटीने, आयुष्यातल्या अनुभवांना थेट भिडत, आंजारून-गोंजारून, विस्कटत, सहृदयतेने समजून घेत, आयुष्याचा अर्थ समजून घेत, चिंतनशील आणि कितीतरी भावभावनांनी संमिश्र

आ कवितेचा पिंड असलेले कवी विदुर म्हणतात, 'कविता..सुचते..स्फुरते... कागदावर उतरते..तरी शिल्लक राहते.'

मी विचार करतो, अस्वस्थ होतो, व्यक्त होतो..तरी शिल्लक राहतो.

अशा कवितांच्या काव्यसंग्रहाचं प्रकाशन सुप्रसिद्ध कवयित्री आसावरी काकडे यांच्या हस्ते झाले. 'ग्रंथाली'च्या धनश्री धारप याही यावेळी उपस्थित होत्या. संजय जोशी यांनी पुस्तक पेठेविषयी माहिती दिली. आसावरी काकडे यांनी 'र'मधील कवितांच्या वेगळेपणाबद्दल सांगताना, विदुर महाजन यांची उद्योगशीलता, सतारीचा अभ्यास, त्यांचे वेगवेगळे प्रकल्प या सगळ्यांचा उल्लेख करत, या सगळ्यांचे पडसाद या कवितांमधून व्यक्त होतात हे सांगितले. सर्वसाधारणपणे समजल्या जाणाऱ्या चाकोरीपेक्षा या कविता वेगळ्या आहेत पण त्यातील संवेदनशीलतेमुळे, त्यातील भाव हे वैश्विक आहेत असेही त्या म्हणाल्या. प्रास्ताविक आणि सूत्रसंचालन प्रा. डॉ. अपर्णा महाजन यांनी केले.

अचला मच्याडो लिखित 'अविश्रांत'

व्हिक्टर डाबरे हे एका पुस्तकात न मावणारे समाजधुरीण होते. त्यांनी दिलेल्या सामाजिक योगदानाला परतत्त्वाचा स्पर्श होता. त्यामुळे 'अविश्रांत' या त्यांच्या चरित्रग्रंथाच्या लेखिका अचला मच्याडो यांनी आपले आजोबा व्हिक्टर डाबरेंच्या कार्याचा दैवी स्पर्श शब्दरूपात वाचकांपर्यंत पोहोचविला. सहकारी यात्रेचे वारकरी डाबरे यांनी ठरवलं असतं, तर ते घराला सोन्याची कौले लावू शकले असते परंतु आपल्या महसूल विभागाच्या नोकरीत त्यांनी अवैध गोष्टी केल्या नाहीत म्हणूनच ते समाजाला मार्गदर्शन करू शकले. असे गौरवोद्गार सुप्रसिद्ध साहित्यिक, फादर फ्रान्सिस दिब्रिटो यांनी 'अविश्रांत' ह्या पुस्तकाच्या प्रकाशन समारंभात अध्यक्षस्थानावरून बोलताना काढले.

लेखिका अचला मच्याडो यांच्या 'अविश्रांत' ह्या चरित्रग्रंथाचे प्रकाशन नुकतेच सहजीवन हॉल, मर्सिस येथे झाले. यावेळी सहकार क्षेत्रातील अध्वर्यू गजानन खातू यांच्या हस्ते सदर चरित्रग्रंथाचे प्रकाशन झाले. खातू यांनी यावेळी बोलताना वसईच्या हरितपट्ट्याबद्दल समाधान व्यक्त करतानाच सभोवतालच्या निसर्गामुळेच माणूस सृजनशील बनतो व त्याच्या हातून अशा सुंदर कलाकृती घडतात, हे सांगून माणसाच्या निर्मितीक्षमतेची बीजं निसर्गाशी प्रामाणिक राहिल्यानंतरच निर्माण होतात आणि म्हणूनच गावाचं महत्त्व नेहमीच कायम राहावे. त्याचप्रमाणे अचलांचा आजोबांप्रतीचा आदर, त्यांच्याबद्दलच्या पुस्तकाचा ध्यास आज पूर्ण झाला असे

प्रतिपादन केले. खातू यांनी ह्यासंदर्भात सहकार-क्षेत्राचा जागतिक इतिहासही श्रोत्यांना थोडक्यात अवगत केला.

कार्यक्रमाच्या प्रारंभी फादर फ्रान्सिस कोरिया यांनी कार्यक्रमासाठी प्रार्थना आणि आशीर्वादविधी रुजू केले. ईशस्तवन व दीप प्रज्वलनानंतर जुराण लोपीस यांनी पर्यावरण या विषयावर पथनाट्य सादर केले. संदीप राऊत यांनी स्वागत केले.

'बसिन कॅथॉलिक बँके'चे अध्यक्ष आणि सुखसंपत्ती संवर्धन संस्थेचे चेअरमन ओनिल

आल्मेडा यांनी आपल्या प्रास्ताविकात पुस्तकाच्या निर्मितीचा हेतू आणि यापुढील वसईतील सहकारक्षेत्राच्या वाटचालीसंदर्भात मौलिक विचार मांडले. एका तरुणीने समाजधुरिणाचे चरित्र लिहिले आहे. त्याचा आदर्श आजच्या तरुणांनी घेतला पाहिजे हे सांगतानाच कॅथलिक बँकही समाजाच्या सर्वकष विकासासाठी नेहमीच कटिबद्ध राहिल, असे आश्वासन दिले. व्यासपीठावर 'ग्रंथाली'चे सुदेश हिंगलासपूरकर, धनंजय गांगल, नगरसेविका प्राची कोलासो, जोसेफ डाबरे यांचीही उपस्थिती होती. या पुस्तकाच्या लेखिका अचला मच्याडो यांनी आपल्याला पुस्तक करण्याची प्रेरणा आपले आजोबा व्हिक्टर डाबरे यांच्याकडून मिळाल्याचे सांगून, हे पुस्तक येणाऱ्या पिढ्यांसाठी पथदर्शक ठरेल असा आशावाद व्यक्त केला. कार्यक्रमाचे सूत्रसंचालन रिगन डाबरे व स्नेहल डिमेलो यांनी केले.

मानवी मनाचा डोह ढवळून काढणारी मनोज बोरगावकर लिखित 'नदीष्ट'

मनोज बोरगावकर या संवेदनशील आणि हळव्या मनाच्या लेखकाच्या लेखणीतून साकारलेली 'नदीष्ट' कादंबरी ही मानवी मनाचा डोह ढवळून काढणारी आहे. मराठवाड्यातील संस्कृतीचं प्रवाहित होणं, जमण्याचं राजकारण, समाजाचं राजकारण आणि मध्यमवर्गीयांचं जगणं सहज उलगडत असतानाच लेखक 'नदीष्ट'मधून वाचकांच्या काळजाचा ठाव घेतो. 'नदीष्ट' कादंबरी मराठी साहित्य संस्कृतीत मोलाची भर घालेल, असे गौरवोद्गार ज्येष्ठ साहित्यिक पत्रकार रवी आमले यांनी रविवारी येथे काढले.

प्रश्न असतो अथवा एका विवाहितेवर बलात्कार होताना तो बघूनही गप्प बसणाऱ्या पात्राला आपणही गुन्हेगार असल्याचे वाटणे संवेदनशीलतेचे मूर्तिमंत प्रतीक ठरते. ही कादंबरी आत्मचिंतन करण्यास भाग पाडते. 'नदीष्ट' कादंबरी वेगवेगळ्या विचारांचे दर्शन घडवत मानवी मनाच्या काळजाचा डोह ढवळून टाकते.

प्रारंभी प्रा. राजेंद्र गोणारकर यांनी प्रास्ताविक व्यक्त केले. 'नदीष्ट' कादंबरीच्या अनुषंगाने भाष्य करताना 'नदीष्ट कादंबरी ही जीवनाचा दृष्टिकोन दाखविणारी कादंबरी आहे.

संवेदनशील मनाचा लेखक मनोज बोरगावकर यांच्या 'नदीष्ट' या कादंबरीवर विसावा पॅलेसमध्ये परिचर्चा आयोजित करण्यात आली होती. परिचर्चेत शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूरच्या मराठी विभागाचे प्रमुख डॉ. रणधीर शिंदे आणि मुंबई सकाळचे निवासी संपादक रवी आमले यांचा मुख्य सहभाग होता. यावेळी रवी आमलेंसह डॉ. रणधीर शिंदे, 'ग्रंथाली'चे विश्वस्त सुदेश हिंगलासपूरकर, लेखक मनोज बोरगावकर, डॉ. राजेंद्र गोणारकर यांची विचारपीठावर उपस्थिती होती.

श्रोत्यांनी खचाखच भरलेल्या सभागृहात परिचर्चेत बोलताना पत्रकार रवी आमले पुढे म्हणाले की, मराठी साहित्य-संस्कृतीत अलिकडच्या काळात जे काही वाचनीय होते ते मराठवाड्यातून येत आहे. कुरुंदकरांच्या विचारांचा वारसा घेऊन आम्ही जगतो आहोत. पुणे आणि मुंबई येथे असलेला मराठी साहित्याचा केंद्रबिंदू सरकून तो आता मराठवाड्यात विसावतो आहे. कृषी, औद्योगिक आणि माहिती तंत्रज्ञान या तिन्ही लाटांची घुसळण मराठवाड्याच्या मातीत दिसून येते. मराठवाड्याच्या मातीतील सामाजिक, सांस्कृतिक घुसळण घेऊन मनोज बोरगावकर यांची 'नदीष्ट' कादंबरी प्रवाहित होते. 'नदीष्ट'मधील पात्रं, व्यक्तिरेखा, कथानक हे या संस्कृतीला प्रवाहित करतात. मराठी साहित्याला हा प्रवाह समृद्ध करेल. नव्या पिढीतल्या लेखकांनी जुन्या काळातील परंपरावादी रोमँटिक लेखनाला बाजूला सारत दमदार आणि सकस साहित्याची निर्मिती केली. त्यात मनोज बोरगावकर यांच्या 'नदीष्ट'ला अग्रक्रम मिळेल. मराठी भाषा हा डोह नाही तर तो प्रवाह आहे. तो सतत वाहत राहिला पाहिजे. नवनवीन शब्द काढता आले पाहिजेत. या शब्दांचं प्रवाहित होणं मनोज बोरगावकरांनी 'नदीष्ट'मधून मांडलं आहे. बोलीभाषेचा सहज वापर करित 'नदीष्ट' कादंबरीतील पात्रं वाचकांच्या मनात घर करू लागतात. या कादंबरीत सामाजिक राजकारण आहे. जगण्याचं राजकारण आहे. मध्यमवर्गीयांचं प्रतिनिधित्व व्यक्त करणारी ही कादंबरी लेखकाच्या जीवनातील आईपणाची उणीव भरून काढताना नदीकाठावर घडणाऱ्या मन हेल्यावून टाकणाऱ्या घटनांची साक्षीदार ठरते. 'नदीष्ट'मधील प्रत्येक पात्र अस्वस्थ करणारं आहे. मग ते 'माकडांचे आपण वंशज का पूर्वज?' असा लेखकांना पडणारा

वंचितांचं जगणं, त्यांच्या व्यथा मांडणाऱ्या अपार करुणा लेखकाच्या मनात असल्याचे 'नदीष्ट'मधून दिसून येते, असे डॉ. राजेंद्र गोणारकर म्हणाले.

'नदीष्ट' कादंबरी ही संस्कृतीचं रूपक आहे. प्रवाहित मातृत्वाच्या जिव्हाळ्यावर लिहिली गेलेली मराठीतील ही पहिलीच कादंबरी असावी. मनोज बोरगावकरांनी 'नदीष्ट'मधून आई आणि नदीचं असं समांतर जग उभं केलंय. ही कादंबरी आईच्या मध्यबिंदूचा शोध घेणारी आहे. खऱ्या अर्थाने बाईच्या दुःखाचा वाहत आलेला पदर म्हणजे 'नदीष्ट' कादंबरी होय. अस्वस्थ करणाऱ्या पात्रांची मांडणी प्रत्येक पात्रावर एक महाकाव्य होऊ शकावं इतकी दामदारपणे ती मांडली गेली. अलक्षित जगाच्या भावना व्यक्त करणारी तत्त्वचिंतनात्मक असलेली ही कादंबरी मराठी साहित्यात महत्त्वपूर्ण ठरणार आहे. नाविन्याचा शोध घेणारी कादंबरी आहे, असेही डॉ. रणधीर शिंदे म्हणाले.

या कार्यक्रमाचे सुरेख सूत्रसंचालन प्रा. डॉ. विद्याधर देशमुख यांनी केले तर प्रकाशकीय मनोगत 'ग्रंथाली'चे विश्वस्त सुदेश हिंगलासपूरकर यांनी व्यक्त केले. बालाजी इबितदार यांनी आभार मानले.

यावेळी प्राचार्य स.दि. महाजन, झेलम महाजन, प्राचार्य गोपाळदे, प्रा. भुजंग वाडीकर, डॉ. व्यंकटेश काबडे, प्रा. मधुकर राहेगावकर, प्रा. उत्तम सूर्यवंशी, भगवंत क्षीरसागर, डॉ. सुरेश सावंत, सकाळचे सहयोगी संपादक दयानंद माने, साहित्यिक श्रीकांत देशमुख, डॉ. केशव सखाराम देशमुख, डॉ. मुकुंद जोशी, डॉ. नितीन जोशी, डॉ. रवी सरोदे, डॉ. अजित गोपछडे, प्रफुल्ल कुलकर्णी, अनिकेत कुलकर्णी, डॉ. सविता गिरे, शिवाजी अंबुलगेकर, श्रीराम गव्हाणे, डॉ. दिलीप चव्हाण, श्री व.सौ. पी. विठ्ठल, उद्योजक नरेंद्र चव्हाण, डॉ. पृथ्वीराज तौर, महेश मोरे, डॉ. किरण गिरगावकर, सौ. व.श्री. देवदत्त तुंगार, डॉ. जगदीश कदम, राजश्री हेमंत पाटील, डॉ. सुजाता जोशी पाटोदेकर, निर्मलकुमार सूर्यवंशी, नारायण शिंदे, डॉ. शैलजा वाडीकर, राम शेळके आदी मान्यवरांची उपस्थिती होती.

डॉ. आर.डी. लेले लिखित 'उत्कृष्टतेचा ध्यास'

देखणी ती पाऊले जी ध्यासपंथी चालती
वाळवंटातून सुद्धा स्वस्तिपद्मे रेखिती
देखणी ती जीवने जी तृप्तीची तीर्थोदके
चांदणे ज्यातून फाके शुभ्र पाऱ्यासारखे

कवी बा.भ. बोरकरांच्या या ओळी ज्या डॉक्टरांच्या व्यक्तित्वाशी तंतोतंत जुळतात ते भारतातील अणुवैदकशास्त्राचे प्रवर्तक व पद्मभूषण पुरस्काराचे मानकरी डॉ. रामचंद्र दत्तात्रय लेले यांच्या उत्कृष्टतेचा ध्यास या आत्मकथनपर पुस्तकाचा प्रकाशन सोहळा 'ग्रंथाली' आणि 'माधवबाग' यांच्या संयुक्त विद्यमाने नुकताच पार पडला.

ऱ्हूमॅटॉलॉजी क्षेत्रातील दिग्गज डॉ. विनय जोशी, हिंदुजा हॉस्पिटल आणि मेडिकल रिसर्च सेंटरचे सन्मानदर्शक संचालक (संशोधन), डॉ. राजेंद्र आगरकर, टीआयएफआरचे ऑनररी फिजिशियन,

तसेच 'ग्रंथाली'चे विश्वस्त सुदेश हिंगलासपूरकर यांच्या उपस्थितीत सदर पुस्तकाचे प्रकाशन सुप्रसिद्ध प्लास्टिक सर्जन डॉ. रविन थत्ते यांच्या शुभहस्ते झाले. कार्यक्रमाचे सूत्रसंचालन मेधा आलकरी ('सूर्य होता रात्रीला' या पुस्तकाच्या लेखिका) यांनी आपल्या खुमासदार शैलीत केले.

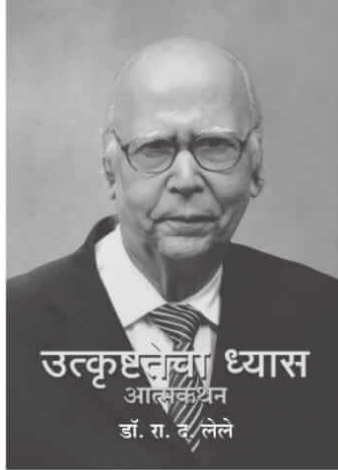
सुदेश हिंगलासपूरकर यांनी पुस्तकाच्या निर्मितीचा प्रवास थोडक्यात सांगितला व 'ग्रंथाली'च्या इतर उपक्रमांबद्दलही विस्तृत माहिती दिली.

प्रमुख पाहुणे डॉ. जोशी हे डॉ. लेले यांचे विद्यार्थी असून त्यांनी आपल्या विद्यार्थी जीवनातील आठवणी जाग्या करत आपल्या गुरूंची त्यांच्या कार्यक्षेत्रातील आलेखाबरोबरच एक दिलदार माणूस म्हणून ओळख करून दिली. तर प्रसिद्ध प्लास्टिक सर्जन व ज्ञानेश्वरीचे गाढे अभ्यासक डॉ. रविन थत्ते यांनी आपल्या विद्वत्ताप्रचुर भाषणाने व प्रश्नांनी उपस्थितांना मतीगुंग केले.

प्रसिद्ध रंगकर्मी, लेखक दिग्दर्शक व 'उत्कृष्टतेचा ध्यास' या पुस्तकाचे शब्दांकनकर्ते चंद्रकांत मेहेंदळे यांनी पुस्तकातील काही उतान्यांचे अभिवाचन आपल्या खास शैलीत करून उपस्थितांची या पुस्तकाबद्दलची उत्कंठा वाढवली. या पुस्तकाच्या लेखन प्रक्रियेत सहभागी असलेल्या 'लोकसत्ता व्हिवा'मध्ये लिखाण करणाऱ्या आणि 'या फुलपाखराचं करायचं काय?' या

डॉ. आर.डी. लेले यांचा सत्कार करताना सुदेश हिंगलासपूरकर. सोबत डॉ. रविन थत्ते

पुस्तकाच्या लेखिका राधिका कुंटे, इंग्रजी पुस्तकाचं संकलन करणारे डॉ. श्रीराम कुलकर्णी, डॉ. आगरकर, डॉ. यश वेलणकर व मेधा आलकरी यांचा मान्यवरांच्या हस्ते सत्कार करण्यात आला. खऱ्या अर्थानं हा एक सांघिक प्रयत्न होता. विषयांचं वैविध्य असलेली दर्जेदार प्रेरणादायी पुस्तकं सातत्याने वाचकांपर्यंत पोहोचवण्याचे जे काम ग्रंथाली सतत करत असते त्याची जणू साक्षच.

त्यानंतर डॉ. लेले यांच्या आकाशवाणीवर घेतलेल्या गेलेल्या ज्या मुलाखतीवरून सदर पुस्तकाची निर्मिती झाली ते मुलाखतकार डॉ. आगरकर व ज्यांनी इंग्रजी पुस्तकातील

काही भागांचा मराठीत अनुवाद केला त्या मेधा आलकरी यांनी मिळून काही वैद्यकीय तर काही घरगुती, वैयक्तिक असे प्रश्न उत्सवमूर्ती डॉ. लेले तथा इतर मान्यवरांना विचारून एक रंगतदार मुलाखतवजा कार्यक्रम सादर केला. मान्यवरांनी या प्रश्नांना अत्यंत खिलाडू वृत्तीने दिलेली उत्तरं उद्बोधक तसेच मनोरंजकही ठरली. आपल्या अधुऱ्या स्वप्नांचा लेखाजोखा सांगताना डॉ. लेले यांनी बऱ्याच अभिनव कल्पना सादर केल्या. तरुण डॉक्टर त्यांना मूर्त स्वरूप देतील अशी आशा डॉ. आगरकरांनी व्यक्त केली. त्या मुलाखती दरम्यान डॉ. लेले यांच्या कुटुंबियांना त्यांच्या या 'रोल मॉडेल'बद्दल प्रश्न विचारले. त्यांनी अतिशय हृद्य आठवणी सांगून सभागृहातील वातावरण भारावून टाकले.

लडाखचा आत्मीय सखा

‘प्रत्येक वेळी वेगवेगळी माणसं, त्यांच्या समस्या, निसर्गाचा खेळ, हवामान रस्ते असे अनेक अडथळे यावर मात करत सहल यशस्वी करण्यासाठी झोकून घ्यायची वृत्ती लागते. लडाखची ढगफुटी, आयत्यावेळी अडवणाऱ्या तिथल्या खिंडी, काश्मीरमधला उपद्रव, अशा अनेक समस्या असताना आजतागायत ईशा टुर्सने लडाखचा वसा सोडलेला नाही. आता जगभरात सहलींचं यशस्वी आयोजन होत असताना ‘लडाख’कडे दुर्लक्ष होऊ दिलेलं नाही’ लिहिताहेत नरेंद्र प्रभू म्हणजे ईशा टुर्सचा एक भाग असलेले सहकारी.

आतापर्यंत एकट्या ‘लडाख’च्या सहलींचे शतक पूर्ण करणारी ‘ईशा टुर्स’ ही एकमेव संस्था असावी. ‘लडाख’वर असलेले प्रेम, ओढ, उत्सुकता आणि यशस्वी आयोजनावर असलेला आत्मविश्वास, यामुळे या सहली यशस्वीपणे पार पडलेल्या आहेत. त्यासाठी लडाखी सरकारने, जम्मू-काश्मीर सरकारने या टुर्सच्या आयोजकांचे मनापासून शासकीय इतमातात शाही सन्मान केलेले आहेत. तिथल्या जनतेचे प्रेम लाभलेले आहे ते वेगळेच. आता असे ठामपणे म्हणता येते की, लडाख आणि ईशा टुर्स हे वेगवेगळे राहिलेले नसून, एकाच नाण्याच्या दोन बाजू नव्हे, एकच अंग आहेत. ईशा टुर्सशी जुळलेले नाते हे आताचे नसून पूर्वजन्मीचे संचित असावे, अशी भावना व्यक्त तिथली जनता करते, यातच सर्व काही आले आणि या सगळ्याचे भाग्य ज्यांना लाभले, या टुर्सचे भाग्य ज्यांनी घडवले ते आहेत आत्माराम परब!

आत्माराम परब यांनी ‘ईशा टुर्स’ या त्यांच्या सहली आयोजन करणाऱ्या संस्थेची स्थापना केली ती २००३ साली. माझा जन्मच जणू प्रवास पदभ्रमण आणि गिर्यारोहणासाठी झालेला आहे, असे आत्माराम परब स्वतःविषयी लिहितात, यातून त्यांची नैसर्गिक ओढ निसर्गाकडे आहे, हे यातून स्पष्ट होते. निसर्गाची ओढ, वेड, धाडस आणि झोकून देण्याची वृत्ती असणारी माणसे निसर्गाच्या सान्निध्यातच रमण्यात सर्व जीवनाचे सार्थक समजतात. इतर गोष्टी त्यांना मोह घालून अडवू शकत नाहीत. आत्माराम परब हे त्यापैकी एक. म्हणूनच उत्तम स्थैर्य देणारी कस्टम खात्याची नोकरी त्यांनी सोडली, तीही अगदी सहजपणे. ईशा टुर्सच्या अगोदरही त्यांचा हा निसर्गात रमण्याचा छंद सुरुच होता. आपल्या या छंदात आवड असणाऱ्या समानधर्मीयांना सहभागी करून घेण्यासाठी त्यांनी ‘ईशा टुर्स’ सुरु केली आणि त्यात ते कमालीचे यशस्वी झालेले आहेत, असे त्यांच्या आजवरच्या प्रवासावरून ठामपणे विधान करता येते.

‘हे प्रवासी गीत माझे...’ हे प्रवासवर्णनाचे पुस्तक ‘ग्रंथाली’ने प्रकाशित केलेले आहे. आत्माराम परब यांचे हे चरित्र नाही परंतु त्यांनी आतापर्यंत केलेल्या प्रवासाचे हे चरित्र आहे. आणि या प्रवासात त्यांचा सहभाग सगळ्यात महत्त्वाचा आहे. हा प्रवास पर्यटकांसाठी अनोखा

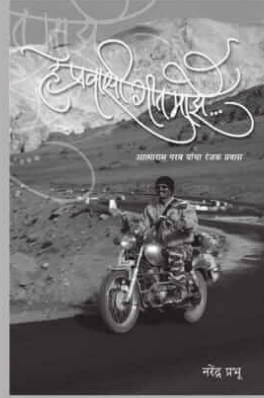

ग्रंथपान

चांगदेव काळे

संपर्क : ९८६९२०७४०३

हे प्रवासी गीत माझे
आत्माराम परब, नरेंद्र प्रभू

असतो, परंतु आयोजकाला अनेक आघाड्यांवर कसरत करावी लागते. आपण ज्या उद्देशाने पर्यटकांना सहलीसाठी सोबत घेऊन आलो आहोत, ते सर्व-सर्व दाखवायचेच, हा ध्यास सतत मनाशी बाळगलेला असतो परंतु सगळ्यात मोठी जबाबदारी असते, ती पर्यटकांच्या सुरक्षेची. तिथे तडजोडीला जागा नसते. परक्या मुलखात ही जबाबदारी प्रमुख ठरते, कारण आलेला पर्यटक आयोजकाच्या भरवशावर आलेला असतो. या सर्व जबाबदाऱ्या पार पाडताना कशीकशी कसरत करावी लागली, ढगफुटी, नदीला पूर, कडाक्याची थंडी, वाहतुकीचे अडथळे असे अनेक प्रसंग आहेत, जिथे आयोजकाचा कस लागतो परंतु आत्माराम परब यांनी अतिशय कौशल्याने हे दिव्य पार पाडलेले आहे, त्यांचा हा रंजक प्रवास म्हणजे ‘हे प्रवासी गीत माझे...’

हे प्रवासवर्णन एका धाडशी, कल्पक आणि आनंदी माणसाचे प्रवासमय वर्णन आहे. लडाखच्या सहली हा त्यांचा आत्मा आहे. सहलींचे वर्णन करताना संपूर्ण निसर्ग, प्रवासाचे टप्पे, अनुभवाला आलेली नयनरम्यता, सौंदर्य या सगळ्यांचे ते चित्रमयदर्शन घडवतात. प्रत्येक ठिकाणांची वैशिष्ट्ये सांगतात. खिंडी, नद्या, रस्ते, झाडी, दऱ्या, तळे, हॉटेल, भेटलेली माणसे, जोडलेली माणसे या सगळ्यांचा तपशील वाचत असताना जणू आपणच त्यांच्यासोबत सहलीवर आहोत असा भास होत राहतो. प्रवासात लडाख, भूतान, ईशान्येकडील राज्ये, कच्छ या सोबतच स्कॅंडेनेव्हिया, नॉर्वे, अंदमानच्या गमतीजमतीचे वर्णन आहे. ‘पासपोर्ट

हरवणे’ किती महागात पडू शकते, याचा स्वतःच घेतलेला अनुभव बरेच काही शिकवून जातो.

प्रत्येकाने प्रवास करून नवनवीन प्रदेश, निसर्ग पहावा, जीवनाचा वेगळा आनंद घ्यावा, अशी अपेक्षा जगणारे, जगवणारे, प्रोत्साहन देणारे हे पुस्तक म्हणजे एका ध्येयवेड्या तरुणाचा हा प्रवास आहे. आपल्या भाषेत लिहिलेला. प्रवासात निघताना कुणाला मार्गदर्शक ठरू शकेल असा हा रंजक वाटाड्या आहे. आत्माराम परब स्वतः उत्तम फोटोग्राफी करणारे कलावंत आहेत. त्यांनी काढलेले सुंदर, सुस्पष्ट असे फोटो सोबत दिलेले आहेत. नरेंद्र प्रभू यांनी उत्तमपणे याचे लेखन केलेले आहे, स्वतः सोबत असल्याप्रमाणे. त्यामुळे लेखक व परब वेगळे वाटत नाहीत. परब यांच्या मोटारसायकलवरील भ्रमंतीचा फोटो ठेवून अच्युत पालव यांनी सुंदर मुखपृष्ठ तयार केले आहे.

मूल्य ३०० रु. सवलतीत १८० रु.

‘शब्दसुरांच्या शोध मैफिलीत’

‘सम ही दुसऱ्या आवर्तनाची सुरुवात असते आपण मात्र पहातो, तिच्याकडे पहिल्याचा शेवट म्हणून!’

आपल्या समजुतीत होणारे घोटाळे असे कुणी दाखवून दिले की ते दुरुस्त होतात; अन्यथा समजुतीला ठेचकाळत राहावे लागते. तीच समजूत सप्तसुरांच्या बाबतीत. ‘सारेगमपधनि’ याचा संबंध केवळ स्वर उमलण्यासाठी आहे, ही आपली भाबडी समज परंतु कवी इथे त्यांच्यातला भावरस कसा वेगवेगळा असतो त्याचे वर्णन करतात. गांधार करुण, निषाद उत्कट, पंचम प्रसन्न, आधार देणारा ऋषभ, अधांतरी असण्याची जाणीव देणारा मध्यम तीव्र आणि मन शांत करणारा षड्ज!

कवी स्वतः सतारवादानात पारंगत असलेले कलावंत आहेत. कलावंताची प्रत्येक घटकाकडे पाहण्याची नजर वेगळी असते. तिच्यातली सौंदर्य टिपण्याची संवेदना हळवी तितकीच तीव्र असते. आणि तीच या कवितासंग्रहातील प्रत्येक कवितेतून वाचकाच्या भेटीला आल्याची दिसून येते. संगीतात संवादी सूर असतात, जे रागाची खुमार वाढवण्याचे आधार ठरलेले असतात. तसेच रागाचा बेरंग करणारे विसंवादी सूर असतात. परंतु त्याचवेळी काही सुरांना रागाने वर्ज्य ठरवलेले असते. हा वर्ज्यपणा ज्यांच्या नशिबी आला, ते सूर रागापासून अंतर राखून राहतात. परंतु त्यांचे अस्तित्व हरवले आहे असे होत नाही. माणसाच्या जगण्यात असे जिवलग सूर खूप असतात. परंतु कधीतरी कुणीतरी स्वतःहून म्हणा, प्रसंगानुरूप म्हणा किंवा काळाच्या लहरीपणाचा फटका म्हणा, जीवनातून वर्ज्य होतो आणि मग त्याच्या अस्तित्वाच्या खुणांमध्ये त्याचे अस्तित्व शोधत राहणे शिल्लक राहते. असा शोध या कवितांचा स्थायीभाव असल्याचा पदोपदी जाणवत राहतो. विशेष म्हणजे हा शोध दोन टप्प्यावरचा आहे. एक आहे कवितेतील शब्दांचा आणि दुसरा आहे संगीतातील सुरांचा. यालाच दुसरे नाव आहे शोध ‘स्व’चा. कवितासंग्रहाच्या शीर्षकात त्याचे अस्तित्व व्यक्त झालेले आहेच.

कवी विदुर महाजन हे उत्तम सतारवादक आहेत. सतारवादानाचे साडेसातशेहून अधिक कार्यक्रम त्यांनी जगभर केलेले आहेत. यातली नवनवीन उपक्रमशीलता हे त्यांचे वैशिष्ट्य ठरलेले आहे. ‘हार्मनी स्कूल ऑफ सितार’ या नावाची सतारीची शाळा त्यांची स्वतःची आहे. ‘ग्रीष्म’, ‘गांधार पंचम’ हे कवितासंग्रह प्रकाशित आहेत. शिवाय ‘मैत्र जीवाचे’, ‘शोधयात्रा’, ‘एका स्वर वेड्याची आनंदयात्रा’ ही पुरस्कारप्राप्त पुस्तके त्यांची प्रकाशित झालेली आहेत.

‘र ‘स्व’च्या शोधात’ हा कवितासंग्रह नुकताच ‘ग्रंथाली’ने प्रकाशित केला आहे. हा संग्रह मुक्तछंदात आहे असे वरवर दिसून येते. तरी त्यात नादमयता अलगदपणे सामावलेली आहे. या कवितांना उपमा, रूपक, अनुप्रास अशा शृंगाराची गरज नाही, सुंदराला अशा कृत्रिम अलंकारांची गरज नसते म्हणतात तशी. ही कविता मुळातच सौंदर्याचे

ग्रंथपान

र ‘स्व’च्या शोधात...
विदुर महाजन

लेणे लेवून आलेली आहे.

शब्द सापडत नव्हते तेव्हा मी हरवलो होतो. सूर अगतिक झाले तेव्हा मी सापडलो नव्हतो!

या संग्रहातील कविता या सर्व कविमनाच्या अस्वस्थतेचे प्रतिनिधित्व करणाऱ्या आहेत. अभिव्यक्त होण्याची जी अस्वस्थता असते, तिने कवीच्या मनावर गारूड केलेले दिसून येते. मनात खूप काही साचले आहे. ते सारे कागदावर ओतून रिते व्हायचे आहे परंतु कितीही ओतले तरी मन रिते होत नाही. ते तसेच अस्वस्थ राहते. ही अस्वस्थता प्रत्येक कवीने अनुभवलेली असते. समोर कागद ठेवून तो स्वतःविषयी सांगत असतो, ‘‘मी जे शब्दात मांडलेले आहे ते सगळं नाही, मी जे जगलो ते अजून खूप बाकी आहे. तरीही जे जगलेलं एकदाच कागदावर ओतलं की तेवढंच जिणं संपवल्यासारखं वाटतं.’’ मात्र काही क्षण कवीच्या मनाला दिलासा देणारे असतात, जेव्हा त्याची कविता फुटलेल्या कोंबासारखी फुललेली दिसते. आपली कविता जणू कोसळते अचानक वीज कुठल्याशा वेदनेची, मनही होते रिते... उमटते तयाचे प्रतिबिंब जसे पडती धरणीवर.. पावसाचे थेंब.

या कविता वाचताना एक स्वतंत्र अनुभव देतात. आत्मचिंतन, ‘स्व’चा शोध यांचा हा प्रवास आहे. तो यमन, प्रिय, मैत्रबन, मृत्यू, सतार, सम, बोध, झाड, कुवत यासारख्या कवितांमधून सुंदरपणे व्यक्त झालेला आहे. सारा खेळ अनिश्चिततेचा आहे.

प्रत्येकाची एक कुवत असते. हे सांगत असताना असेही सांगून जातात. आपल्या आत असं काही दडलेलं होतं, याची जाणीवच नव्हती, ती लिहिलेली कविता वाचताना लक्षात आली. कविता लिहिताना तिच्या आकृतीबंधात किती अडकून राहायचं, आकृतिबंध महत्त्वाचा की आशय, असा प्रश्नही ते उपस्थित करतात. अभिव्यक्त होणाऱ्या या कवितांना आसावरी काकडे यांची प्रस्तावना लाभलेली आहे.

सुप्रसिद्ध चित्रकार सतीश भावसार यांनी या कवितासंग्रहाचे मुखपृष्ठ सुंदरपणे सजविलेले आहे. कवीचे सतारवादन लक्षात ठेवून सतार मुखपृष्ठावर साकारलेली आहे आणि शीर्षक त्या सतारीवर कोरलेले आहे. सुंदर!

मूल्य १०० रु. सवलतीत ६० रु.

मनामनाचा कॅलिडोस्कोप

“एखाद्या गोष्टीवर सारं सारं ओवाळून टाकणारं प्रेम करायचं. एखाद्या गोष्टीशी अतूट असं नातं तयार करायचं हा आपल्या पिढीचा गुणधर्म. तो आताच्या पिढीला मूर्खपणा वाटतो म्हणूनच तर आपली दोन्ही मुलं लोट्याला घर बांधायला निघालेल्या आपल्याला 'आई, तू मूर्खपणा करतेस म्हणतायत.' ऋणानुबंध कथेत डॉ. सुनीला यांच्यासमोर उभा राहिलेला पेच पाहिला की, खरेच लक्षात येते. दोन पिढ्यांच्या विचारातच नव्हे तर नाते, भावना, अनुबंध यातही फरक पडलेला आहे. कारणे काही असोत परंतु डॉ. सुनीता या जुन्या पिढीचे नेतृत्व करतात. नाते जपण्याचा त्यांच्यापरीने प्रयत्न करतात. हा प्रयत्न असतो, पती-पत्नीच्या एकमेकांवरील असलेल्या प्रेमाला जपण्याचा, भावनांना व्यक्त करण्याचा परंतु शहरी वातावरणात लहानाची मोठी झालेली मुले त्यांच्या स्वतःच्या कोशातून बाहेर पडायला नसतात. ही मुले आताच्या पिढीचे प्रतिनिधित्व करतात. हे दोन पिढ्यांतील अंतर दाखवणारी कथा म्हणजे 'ऋणानुबंध'.

प्रत्येकाची स्वप्ने पूर्ण होतातच असे नाही. परिस्थिती किंवा अन्य कारणांनी स्वप्नांचे इमले वरच्या मजल्यांनी आकार घेत नाहीत, ती खंत मग जीवनभर छळ करीत राहते. त्यातून काही पालक आपल्या स्वप्नांची पूर्ती करणारे वारसदार म्हणून आपल्या पाल्यांकडे पाहतात, त्यासाठी त्यांच्यापाठी ठामपणे उभे राहण्याची पराकाष्ठा करतात परंतु 'गुंतवणूक' या कथेतील नायक चंद्रहास लोकरे स्वतः शाळेत शिपाई म्हणून काम करीत असताना अनाथ अंजलीला तिची हुषारी पाहून वेगळ्या तऱ्हेने सर्वतोपरी मदत करतो. अंजली याच जोरावर आपले ध्येय गाठते तेव्हा या केलेल्या मदतीचे महत्त्व खऱ्या अर्थाने सफल होते. यातला प्रांजळपणा फार नितळ आहे. कुठेही उथळ, भडकपणे अपेक्षांची गुंतागुंत न करता मोकळ्या मनाचा आविष्कार समोर येतो. यात केवळ मदत करणे एवढेच अपेक्षित नाही, त्यामागे असणारी दूरदृष्टी आणि सकारात्मकता अधिक तळमळीने पुढे आलेली आहे.

'विसर्जन' या कथेतील शामा आपल्या नाट्यकलेशी असलेले नाते कायम राहावे म्हणून ज्या तडजोडी स्वीकारते, त्यांचे चित्रण अतिशय प्रभावीपणे या कथेत करण्यात आलेले आहे. या क्षेत्रात वावरणारी माणसे कलेशी प्रामाणिक राहून आपली आत्मीयता व्यक्त करतात. परंतु या क्षेत्रापासून दूर असणारी माणसे मात्र या कलावंत मनाचा कोंडमारा करण्यातच धन्यता मानतात. शामाच्या सर्व तडजोडी असह्य होतात तेव्हा तिला आपल्या भावनांचे विसर्जन करण्याची वेळ येते. या कथेतील प्रभाकर, प्रीतम या दोन टोकाच्या व्यक्तिरेखा शामाचे व्यक्तिमत्त्व स्पष्ट करण्यासाठी योजलेल्या आहेत. त्या प्रत्येकाचा जगण्याकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन वेगळा आहे. यातून शामाची व्यक्तिरेखा उठावदारपणे वाचकांसमोर येते. तिचे ठामपण ती व्यक्त करते, "सर, मी आमच्या नात्याचं कायमचं विसर्जन करून आलेय, माझं काही चुकलं तर नाही

ग्रंथपान

प्रीत पाखंडी
दत्ता सावंत

प्रीत पाखंडी
दत्ता सावंत

ना सर?"

राजारामबापू हे स्वतःच्या मर्जीनुसार हौशी जीवन जगणारे सेवानिवृत्त गृहस्थ. आपले वेगळेपण दाखविण्याची धडपड, त्यातून निर्माण होणाऱ्या समस्या, यांची मालिका या कथेत येते. परंतु जगण्याचे परिणाम काय होतात, हे महत्त्वाचे. तो परिणाम परिणामकारकपणे लेखकाने 'पाखंडी' या कथेत दाखवलेला आहे. मोठ्या अपेक्षा ठेवून अमेरिकेला सुरंजनला पाठवले. पुढे तो तिकडेच स्थायिक झाला. अशावेळी भारतात असणारे आईवडील, भाऊ यांच्याविषयी मनात कितीही प्रेम, ओढ असू दे, तिथले पाश त्याला तिकडेच जखडून ठेवतात. यातून त्याची अगतिकता, अपरिहार्यता ही त्याची एकट्याची राहत नाही. परदेशी गेलेल्या प्रत्येक मुलाच्या वाट्याला येते, प्रमाण कमीजास्त असेल इतकेच. त्यातून जो निष्कर्ष काढला जातो तो 'बेईमान' या शब्दाशी येऊन थांबतो.

दत्ता सावंत यांचा हा दुसरा कथासंग्रह. यात एकूण बारा कथा आहेत. लघुकथा असे या कथांचे स्वरूप आहे, परंतु या कथा स्वतंत्र आहेत. आपल्या आसपास घडणाऱ्या घटनांचा वेध त्या घेतात. घटना, प्रसंग हे प्रत्येकाला कसे आपल्या कवेत घेतात, याचे चित्रण प्रभावीपणे मांडण्याचा प्रयत्न या कथांमधून झालेला आहे. यात आलेल्या व्यक्तिरेखा जीवनातल्या वेगवेगळ्या स्तरावरील आहेत. त्या प्रत्येकाचे जगणे हे त्याच्या वृत्ती-प्रवृत्तीशी निगडित असते. त्यांची स्वतःची खास वैशिष्ट्ये असतात.

त्या वैशिष्ट्यांसह त्या व्यक्तिरेखा ठळकपणे लेखकाने साकारलेल्या आहेत. त्यांच्या गुणदोषांसह त्या आलेल्या असल्याने त्या जिवंतपणे कथानक उभ्या करतात. लेखक स्वतः नाट्यचळवळीशी संबंधित आहेत. त्यांनी या क्षेत्रात दिलेले योगदान मोठेच आहे. त्यामुळे मानवीमूल्ये, हावभाव, स्वभाववैशिष्ट्ये यातील बारकावे टिपण्याचे उपजत कौशल्य त्यांच्याकडे आहे. त्यामुळे त्यांच्या कथा या गुणांचे चित्रण प्रभावीपणे करताना दिसतात. बोलीभाषेचे बारकावे, संवादातील अचूकता, जे सांगायचे त्यातला नेमकेपणा ही त्यांची खास वैशिष्ट्ये या कथांमधून व्यक्त झालेली आहेत. राजीव जोशी यांची प्रस्तावना या संग्रहाला लाभलेली आहे.

सतीश खानविलकर यांनी कथासंग्रहाच्या शीर्षकाला साजेसे सुंदर मुखपृष्ठ तयार केलेले आहे. फुलातील एका पाकळीचे निखळणे, ही कल्पकता उत्तमच!

मूल्य १८० रु. सवलतीत ११० रु.

प्रगल्भ आत्मभानाच्या वाटेवरील कविता

‘कविता माझा श्वास आहे; माझ्या जगण्याचे बळ आहे. माझ्या हृदयाची स्पंदने टिपण्याचे कार्य कविता करते. ती माझ्या अभिव्यक्तीचे सशक्त माध्यम (साधन) आहे. जगण्यातील अनुभवांना मी काव्यात्मतेने अधोरेखित करण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न केला आहे.’ कवी जेव्हा स्वतःच्या अभिव्यक्तीकडे पाहतो तेव्हा नजर कशी समृद्ध असते, नव्हे अशाच नजरेने प्रत्येकाला पाहता आले पाहिजे, याचे हे उदाहरण म्हणता येईल. कवी बोलतो कसा, व्यक्त होतो कसा, याचा अनुभव वेगळा सांगावा लागत नाही. तो स्वतःच समोर उभा असतो. स्वतःचे बिंब आणि प्रतिबिंब घेऊन! कुतूहल असते ते त्याच्या व्यक्त होण्याचे, त्याच्या प्रामाणिक आत्मचिंतनाचे आणि त्याला स्वतःला स्वतःविषयी असलेल्या जाणिवेचे. ती जाणीव इथे व्यक्त होताना दिसते.

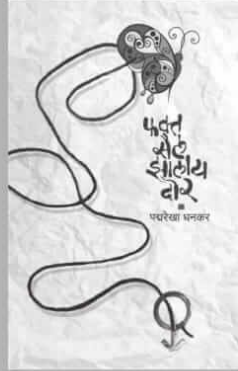
‘फक्त सैल झालाय दोर’ हा पद्मरेखा धनकर यांचा दुसरा कवितासंग्रह ‘ग्रंथाली’ने नुकताच प्रकाशित केला आहे. ज्याच्या शीर्षकावरून कवितेविषयीची उत्सुकता नाळेसारखी सोबत येते आणि संग्रह वाचून झाल्यावर कवयित्रीच्या कवितांमधून व्यक्त झालेल्या अभिव्यक्तीच्या जाणिवा किती खोलवर रुजलेल्या आहेत यांची प्रचितीही येते.

समाजाकडे पाहताना आपले समाजमन किती सजग आहे. आजूबाजूला होत असलेल्या बदलांविषयी किती अनुकूल आहे, याचा पडताळा घेण्याची वेळ आली आहे. नव्या बदलाविषयी पुढारलेपणाच्या आवेशात जे चित्र रंगवले जाते आणि प्रत्यक्षात कृतीत त्याचा अंतर्भाव किती असतो, हा सुद्धा विषय तितकाच संवेदनशील म्हणावा लागेल. आजही स्त्रियांनी आपल्या उंबरठ्याच्या आतच असावे, ही मानसिकता बदललेली नाही. तिचे स्वातंत्र्य, करिअर, समानतेच्या पातळीवर असावे ही कल्पना दुड्डाचार्यांना आजही पचनी पडताना खूप त्रास होताना दिसतो. हा एकप्रकारचा दांभिकपणा म्हणता येईल. त्याचा बुरखा फाडून काढायला हवा. या दांभिकपणाने, बुरसटलेल्या विचारांनी होणारा कोंडमारा सहन करीत राहण्यापेक्षा त्या विरोधात ठामपणे उभे राहायला हवे आणि उभे राहण्याचे काम समाजातला कुणीही करणार नसेल तर तिला स्वतःच उभे राहावे लागेल आणि तीच जाणीव बहुतेक कविता आपल्या अंतरंगात लाव्हारसासारखी घेऊन वाचकांच्या समोर ठामपणे उभ्या झालेल्या आहेत. आपल्या पायात आवळलेला, जखडून टाकणारा दोर आपणच सोडवला पाहिजे हा निर्धार त्यांनी केलेला आहे, त्याचे दर्शन या कविता घडवतात. आजी पेरायची गौर. तिने ती माझ्या हाती दिली. ती गौर पेरणार नाहीच तशी माझ्या मुलीच्या हातीदेखील देणार नाही. लहानपणापासून उजेड शिकविण्याऐवजी तिच्या मुखाला चंद्राच्या अलंकारांनी सजवण्याच्या कल्पना शिकविल्या गेल्यात. त्या उपमा, उत्प्रेक्षा रूपकांना फेकून देणार आहे. हा सगळाच चंद्राभोवती (तिच्या) फिरणारा अभ्यासक्रम बाद करायचा आहे आणि नवीन अभ्यासक्रम रुजवायचा आहे, ज्यात स्वयंतेजी, स्वयंप्रकाशित सूर्यप्रतिमा असतील.

ग्रंथपान

फक्त सैल झालाय दोर
पद्मरेखा धनकर

अशा उमेदीने, ध्यासाने, स्वबळावर भरारी घेण्याचा, नव्याने स्वतःचे स्वत्व कमावण्याचा अवकाश निर्माण करू पाहणाऱ्या सकारात्मक कविता कवयित्री समाजासमोर सादर करीत आहे. इतकेच नाही, आजपर्यंत पुरुष आणि स्त्री यांच्या भिन्नतेविषयी, स्तराविषयी जो गोंडस गोफ तयार करून विणून ठेवलेला आहे, त्यालाही कवयित्री उसवून दाखवत आहे. स्त्री म्हणजे उन्नत उरोज आणि पुरुष म्हणजे ताठर लिंग, हा जो कोश आहे समजुतीचा, त्याभोवतीच किंवा त्याच्यातच किती जखडून राहणार. पुरुषाने स्त्रीत्व आणि स्त्रीने पौरुषाचं कंकण धारण करणे अशक्य आहे का? लौकिकाच्या पलीकडे जाता येईल. ही एकरूपता देहाची आहे ती साधता येईल आणि तसे झाले तर ही भेदाची दरी आपोआप मिटली जाईल. आणि जे रूप मागे उरेल ते तू आणि मी चे माणूस म्हणून असेल फक्त!

हल्ली रंगावर मालकी सांगणारे गट अधिक प्रबळ झालेले दिसत आहेत. प्रत्येकजण वेगळे अस्तित्व, त्यातून अस्मिता, द्वेष अशा तेढ निर्माण करणारे रंग गडद करीत आहे. कशासाठी हे आपण सारे एक आहोत. सगळे रंग एकत्र नांदू देत फुलपाखरासारखा आनंदाचा, एकोप्याचा वारसा जपूया. विखुरलेले समाजचित्र पाहिल्यानंतर कवयित्री एक मनोरम आशावाद व्यक्त करते.

आपल्याभोवतीचा समाज, चालीरीती, विभिन्नता, या सगळ्यात असलेले तुटलेले परस्परविरोधी प्रवृत्ती, अंधश्रद्धेचे, परंपरेचे सूक्ष्मपणे केलेले निरीक्षण या कवितांचा गाभा आहे. माणूसपण जपण्याचा, स्वतःचा अवकाश निर्माण करण्याचा आशावाद, त्यात आलेले आत्मभान, कवयित्रीच्या दृष्टिकोनाचा प्रत्यय देतात. कविता मुक्तछंदात आहेत. व्यक्त होण्यातली प्रगल्भता आणि कवितेचे असलेले सजगपण, यामुळे ‘आताच्या पिढीची कवयित्री’ अशी ओळख हा संग्रह करून देतो. वसंत आबाजी डहाके यांनी केलेली पाठराखण (बल्ब) आणि नीरजा यांनी लिहिलेली अभ्यासपूर्ण प्रस्तावना कवितासंग्रहाचे अलंकार आहेत.

‘फक्त सैल झालाय दोर’ हे शीर्षक आशयाशी तंतोतंत जुळणारे आहे. सतीश भावसार यांनी सजवलेले मुखपृष्ठदेखील आशयघन आहे.

मूल्य १५० रु. सवलतीत १०० रु.

पुस्तक प्रकाशन क्षणचित्रे

दत्ता सावंत लिखित 'प्रीत पाखंडी' आणि 'चाहूल उद्याची' या पुस्तकप्रकाशनसमयी मंगेश कामत, राजीव जोशी, प्रदीप गुजराथी, संजीव रसाळ, लेखक दत्ता सावंत, प्रियांका नाचणे आणि धनश्री धारप

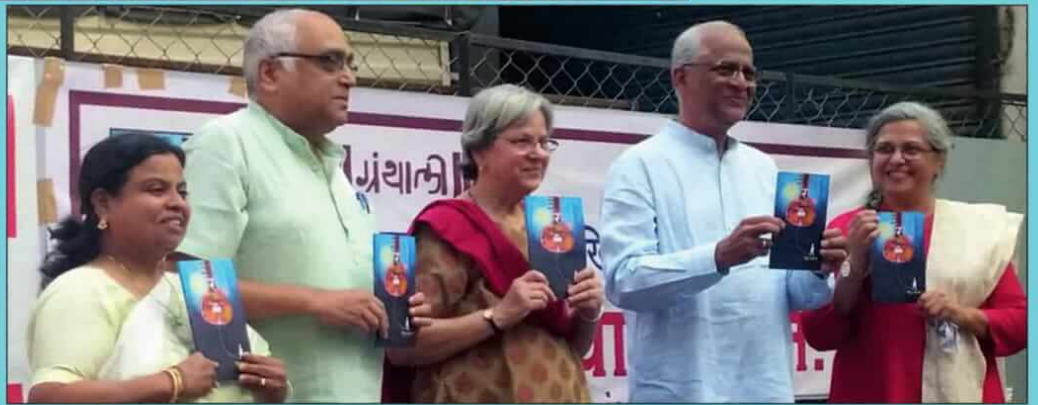

अचला मॅच्याडो लिखित 'अविश्रांत' या पुस्तकप्रकाशनसमयी धनंजय गांगल, सुदेश हिंगलासपूरकर, ओनिल अल्मेडा, फ्रान्सिस दिब्रिटो, गजानन खातू, लेखिका अचला मॅच्याडो, जोसेफ डाबरे, नगरसेविका प्राची कोलासो आणि संदीप राऊत

विदुर महाजन लिखित 'स्व'च्या शोधात' मपुस्तकप्रकाशन समारंभ दादर, मुंबई येथे संपन्न झाला. त्यासमयी वरील छायाचित्रात प्रा. डॉ. अपर्णा महाजन, धनश्री धारप, कवी विदुर महाजन, किशोर कदम (सौमित्र) आणि भावेकाका

विदुर महाजन लिखित 'स्व'च्या शोधात' पुस्तकप्रकाशन समारंभ पुणे येथे संपन्न झाला. त्यासमयी धनश्री धारप, संजय भास्कर जोशी, ज्येष्ठ कवयित्री आसावरी काकडे, कवी विदुर महाजन, प्रा. डॉ. अपर्णा महाजन

पब्लिक गोंगा
अन् नाद खुळा

चला हवा
येऊ घा
शोलिबिदी
पुर्त

Presenting Sponsor: **Bigboss**

Co-Powered by: **Redbull**, **SYSKALED**, **DENVER**

Style Partner: **panitakons**

Anti-Germ Partner: **BAJA**

Snack Partner: **Haldiram's**

सोम-मंगळ
रात्री 9.30 वा.
झी मराठी HD चरही पहा

झी मराठी दिसत नसल्यास ह्या क्रमांकावर फ्री मिस्क कॉल घा- **9595 462 462**

Presenting Sponsor: **Bigboss**

Co-Powered by: **Redbull**, **SYSKALED**, **DENVER**

Style Partner: **panitakons**

Anti-Germ Partner: **BAJA**

Snack Partner: **Haldiram's**

मुद्रक, प्रकाशक, संपादक : सुदेश राजाराम हिंगलासपूरकर यांनी ग्रंथाली विश्वस्त संस्थेच्या वतीने, 'शब्द रुची' हे मासिक इंडिया प्रिंटिंग वर्क्स, इंडिया प्रिंटिंग हाऊस, ४२, जी.डी. आंबेकर मार्ग, वडाळा, मुंबई ४०००३१ येथे छापून ग्रंथाली विश्वस्त संस्थाच्या वतीने, वुलन मिल म्युनिसिपल स्कूल, खोली नं. ९, तळमजला, जे. के. सावंत मार्ग, यशवंत नाट्यमंदिराशेजारी, माटुंगा (प), मुंबई ४०००१६ येथे प्रकाशित केले.